

Іалви Дахо

Нани Ненан суьлхьанаш

ІАЬНАН ЗАМА

Нохчийчохь Іалам а, хенан хІоттам а шайн башхалла йолуш ду. Везчу АллахІа иза дозуш нисдина-кх, вайн мохк дуьненан барамаллехь Ша кхуллуш хІоттийнчу хиламийн низамца.

ДогІанаш, муьлхха а йочанаш, дукхахьолахь, вайн латта йокъанах лардеш, хьогаллин совхуо еш долчу тІегІанехь хуьлу. Кавказан лаьмнийн баххьашкара охьанехьа дуьйна шовданаш, хиш, Іаьмнаш ду вайн Іалам исбаьхьчу беркатехь латтош, хьаннаш дебош, дуьйш-дерзо лаьттанана а, бошмашна а туюкхо луш.

Ишттачу махкахь хІаваь тІуналлах дуьзна хилар тамашийна а дац. Цхьа бакьду, гуьйре юкьал тІехььяьллачу хенахь, Іаьнан заманахь, къаьсттана лаьмнийн ярташкахь бехачу нахана, цу хьоло мелла а хало хуьлуьйту. Юккьерчу барамал и тІуналла сов хилахь, шело бахьанехь долу ун а хуьлу тергонехь латтон дезаш.

Іаьнан заманчохь 10 градус а, цул сов хІета а, шело лан атта ца хуьлу Нохчийчохь. Сибрехахь я кхечу шийлачу мехкашкахь хІаваь вай долчохь санна тІуьна дац, цундела 20-30 градус шело а цигахь адмана атта хуьлу лан.

Іа кІеда хуьлу Нохчийнчохь, амма наггахь шераш-м догІу и чІогІа шийла долуш а. 20 градус а, цул лахара а. Лаьмнийн ярташкахь хаьал шийла нисло Іаьнан хьал. Баьсте юкьал тІехььяьлча а чохь пеш ягон езаш, буйсанаш шийла йогІуш хиларна.

Суна дагдогү, Ia цевзина шийла деъча, эвла йоькъуш догү Марта, бую бинчу шано деригге къовлуш хилла. Говра йоьжна дечиган салазашца цу ша тлехула, дехъа-сехъа буйлуш, ча-йол а кхоьхьура, хьуьнхара а, тогешкахь гуьйрана кино охъатекхийнчуьра гулдина дечиг а дохьура.

Иштта деанчу Iaьнан заманахь наха даьхни хи малийта Мартан йисте лохкура, цхъана меттера лом я диг деттий ша боха а бой. Кегий татолаш-м лаккхара дуьйна бинчу шано лакъдора. Мала хи а наха циггара, Мартанчуьра кхоьхьура. Юьртахь кранташ яхкале хьалха дара иза. 1981-1982-чу шерашкахь а деара Ia чlogla шийла.

Бакъду, Ia мел шийла хилча а, бераш чохь-м ца совчалора: лайн мижаргех ловзура, салазаш хохкура. Салазаш массаьргахь а ца хуьлура, амма хахка муьжгийн эткийн къоьла яцара. Церан айраш шарделча, салазхошна тlаьхъа ца вуьсура эткаш хаьхкина вогIург. Шелладалар хIун ду ца хууш, берашна чlogla синкьераме хуьлура и хан. Суна а цхъаьна...

Амма Ia – беха мур бац, Нохчийчохь берг хIета а.

СУЪЛХЪАНИЙН БУЪРТИГАШ

Шен рогIехь юха а тlедеара Ia.

Бес-бесара хиламаш, дахаран некъаш, кхин а цхъацца бахъанаш долуш, хене мел довлу а ца нисло, кест-кеста йиша-вешница, дехъа-сехъара кегийчеран доьзалашца цхъаьна а кхетта Iар.

Ткъа тахна-м тхо дерриш а цхъаьна ду. Вовшах кхета бахъана а хили – йишин йоI, кхечу махкахь ехаш йолу, шен доьзалца хъажа-хIотта цlаеьна. Дуьйцуш, олуш Iаш, тхан Ненаненах (Нани Нана) лаьцна дийцарш нисделира. Цунах дийца-м дукха дара. Тхо жималлера мерзачу даглецамайин уьйраца доьзна ду цу Iаламат дикачу адамца. Нани Нана оьзда стаг яра, къинхетамах, комаьршаллех дуьззина дог а долуш, дукха хало гина а, вайн массеран nanoша лайна бала а лайна. Дегахъара я ненехъара баккхийчарех тхуна тlетовжа а, ган а висина стаг а вацара, ненанана йоцург.

* * *

Дедена 1937 шарахь сталинан Iедало лаьцна тоьпаш тоьхнера. Нохч-IалгIайн къоман пачхьалкх хIоттайарехь доккха дакъа лаьцна вара иза. Ламан къаьмнийн кхеташонан декъашхо а, Нохчийн автономни республикин ЦКхК-ан декъашхо а хилла вара. Денана вайн къам цlера даьккхина долуш Казахстанехь цамгар кхетта, цунах юха ца йоьрзуш кхелхинера. Ненада а иштта воцуш вара.

Цхъаболчеран бара дедай а, ненадай а, амма чlogla клеззигчеран. Уьш клезга хиларан бахъана массарна а дика хууш дара: 1920-гIий, 1930-гIий шерашкахь лаьттина къиза тaIзар, шоллагIа боккха дуьненаюкьарчу тlеман тlаьхьалонаш, 1944 шарахь февралехь халкъ махках даккхар.

Баккхий нах, къаной бисинчу доьзалшкахь, тхо-м царех къайлаха хьоьгура, син-дегIан а, дахаран а туюкхо хилар билгал дара. Ткъа царах хIора а мехкан мехха лара мегар долуш вара. Массеран а юкьара бара уьш, царах массара дозалла дуора, халкъан хазна лорура.

Уьш болчу доьзалшкахь доккха хайра хетара – хIуьа хатта йиш хилар, хаьтинчунна жоп хазар, церан гIаттар-вижар гар, цара нахаца деш долу къамеле ладогар,

царна ламазан тас-гүммагI кечъяр... Ишттачу доьзалера хьалакхуьуш ма ду гиллакх а, кхетам а, ларам а, оздангалла а. Доьзалехь кхиьнарг къомана а ма кхочу. Ша къам а ма ду, доьзалийн белш тIехь кхуьуш.

Доьзалан хьокъехь дерг дика дуьйцу Хасиев С.-М. шен «Нохчалла. Нохчийн гиллакхаш» цIе йолчу балхахь: «... Доьзалехь кхоллалуш бу ларам. Малхбалера Малхбузе кхаччалц. Тахана дуьненахь долчу а, дуьненара дIадаьллачу а хIора къомо «доьзал» бохучу дашна чу шен-шен маьна дуьллу. Вайна цаьрца хIоранца а доглуш дерш кIезиг дацахь а, амма шен сибат, васт, вадд йолуш хуьлуш бу вайн доьзал. Иза иштта хила таро йийриг, хетарехь, уьйр-безамца доьзал кхоллабалар ду. Вайн доьзал Iамийначара, цуьнан башхаллаш теллинчара олуш ду: «Нохчийн доьзал безаман тIехь кхоллалуш а, ларамо дIакхьхуьуш а, адмаллица чеккхболуш а бу»...».

Сайд-Мохьмада хьахийна «уьйра-безам» бохучуьн маьна дузош карадо вайлахь хаддаза лаьттачу тIаьхьенийн зIенаш – вай «цхьана жайлера – тIаьхьа тIейогIучу жайле», «тIаьхьено – тIаьхьене», «воккхачо – жимачуьнга», «дас – кIанте» ма-аллара. Къаношца доьзна дерг а, кхетам кхиорех дерг а дика билгала доккхуш, шен «Кханена лехам» цIе йолчу байташкахь хьахадо Аьрсбин Абу-Бакарс а: «... ХIора а Къано вайн Iуналле хIуттийла. ХIора а доьзал-Да жьопалле волийла. ХIора а воI-Ваша Иймане кховдийла. Вайн массо йоI-Йиша эхь-бехке йогIийла».

Вовше болу ларам, воккха-жима бохучохь лела низам, гийлачух доглазар, жималлехь дуьйна, хIоранный кхетамехь хотталуш болу къинхетам – деригге шен орамца доьзалца доьзна ду.

Цкъа мацах, тхан дас дуьйцара. 1937 шо тIекхачале, шен да Iедало лацанза а волуш, иза волчу бахькина хьеший бара бохуш. Цхьацца хIорш дуьйцуш Iаш а болуш, кхеран деваша чувевна хилла, масех шо кхулла жима хилла волу. Хьешашка салам а делла, могуш-паргIат а хаьттина, цо, кхуьнан шен ваша, вист хир вара ша аьлла, аракхайкхина. ТIаккха цуьнан дедас аьлла:

«Ванах, ва Халд, кху чохь берш вайн хьеший буйла ца хууш ма вацара хьо. Айхьа дехьа чохь аьнна дерг, кхуззахь схьадийца. Хьешех хьулдина сан хIумма а дац».

«Со-м цхьаь хатта волура», – аьлла вукхо.

«Хатта тIаккха».

«Масех дашца аьлча, цхьана хьенехо шеца доттагIалла кховдийна соьга. Цуьнца доттагIалла лелон мегар дуй ас?» – хаьттина девашас.

«ХIунда ца мега ткъа?... Уьш дикчу нахах бу, амма, хьалха и хьенех шен децаненаца, йиша-вешаца муха ву а хьажий тасалахь цуьнца доттагIалла», – жоп делла цунна.

Баккхийчеран куьг кIеда, ховха хуьлура, дош мерза, беркате хуьлура. Чохь а, юьртахь а, мехкан а юкъяраллехь а цаьргара доккха хьекъал оьцура, гиллакх Iамадора, Iадатийн мехаллаш евзара. Дахнарг-деьнарг девзара. Иэс сирла лаьттара.

Эзара шерашкахь кхуьуш, дайшкара шайга схьакхьаьчна нохчийн мотт ларбарехь йихкинчу юкъан гIарол а лардора къаноша. Эрна ма ца хилла, нохчашлахь лелла алар: «Деден куьг тIекхочуш, цуьнан Iаьнарехь кхийнарг беркате тIаьхье хуьлу». Цу беркатца доьзна дерг оздангаллин стом кхиош хилла ду. Гиллакх, Яхь, Къонахалла кхуьуш болу некъ а бозу баккхийчеран хуььнарца, кхетамца, доьналлица, церан дахаран а, син-мехаллин терзанца.

Массо а мехаллийн, гишлон бутту бух-лард санна, ларлуш ю стеган адмалла, эхь-бехках, ларамах, тешамах хотталуш йолу. Адамаллийн син кхача латтош дерг хьекъал ду. Ткъа хьекъал а ма ду шеца йоккха чолхалла йолуш. ХIунда аьлча, из

тайп-тайпана ду. Диканиг а ду, иштта вуониг а ду. Дикачу хьекъалх беркат хир ду. Амма вуочух – зулам, буохам, юхьяьржо. Диканиг – вайн Дай леллачу лорах дIагIерташ волчо кхиор ду. Вуониг – шен заманахь деха адам Iосаллийна олалле вирзинчуьнгахь карор ду.

ЛадогIа а, бIаьргана ган а воккханиг хилар – иза боккха бахам, тIалам, кхиетам бухкх. Тахана-м «бу» ца олуш, «хиллера» ала догIу. ХIунда аьлча, геннарчу заманахь дисна-кх уьш...

«Дахаро шен ха а хоьрцуш,
Дозалаш Дайх-Нанойх къестош,
Уьш диси бух дуьтуш муонаш,
Хиллачийн моIанаш дузуш...»

* * *

Иштта тхо Iаш долуш, сан йоккхах йолу йиша, дехья чу а яьлла, цхьяцца хIумнаш а кегийна, карахь суьлхьанаш а долуш схьаеара.

«ХIорш дагадогIуш цхья а вуй шух?» – олуш, тхьогга хаттар а деш. Муха ца догIуткъа дага! Уьш-м Нани Нанас лелийна суьлхьанаш дара. Цо ша кхалхале хьалха тхан Нанина делла дара. Нани а кхелхинера. ХIинца, ма-гарра, уьш тхуна дисна-кх. Кар-кара оьцуш, соьга а кхечира уьш. Хилларш карла дохуш Нани Ненах долчу дийцаршка ойланехь ла а доьгIуш, суьлхьанийн буьртигаш сайн пIелгашна юккъе а лььцуш, ойлан ийисаре вахара со. ЭхI-хIай... ма-йоккха яра цу ойланийн чалх. Жималлехь дуьйна мел хилларш. Ойланаш юкхьахойхура цкъа цхьаммо, тIаккха вукхо дуьйцучо.

«Шуна дагадогIий, – йистхилира Раиса, – Ма дика корта узуря Нани Нанас. Лулакулахь мел Iаш хилларг вогIур-кх иза йолчу, корта озийта. Цхья берш шайн бераш далаш а богIура».

«Хийла сан корта уьйзура хьуна цо. Туо а лора лозучуьра. Дала, цуо и бахьанаш доггаха лелорна, тоболуьйту хир бар-кх», – тIетуьйхира Зураа.

«Цкъа саьрамсекхаш бен беза, белхи дуьйлалаш Нани Нанас а аьлла, вовшах а кхетта, иза йолчу дахара тхо. ДIакхьчча, уьйтIахь охьахIоттийначу ховшагна (лохачу истоьлана) тIе а кхайкхина, цо элира: «Хьалха цкъа охья а ховший, шайн Бабас кечийнарг яа. ТIаккъа керта дIагIур ду шу». Кийчча лаьтташ, чайник юьззина гIалмакхан чай а, тIо-берам а, хIицца беттина хьокхам а бара. ХIума а йиьина, керта дIа а дахна, тхо болх бан дIахIиттийра, – дийца долиийра Сацитас. – Дуккху а дара тхо. Соьца вайн Тома а яра, Лечеран Кулсам а яра, Яхитеран Хьава а яра. Кхин а гIонна баькхина лулара маьккарий а бара. Керт йоккха ма ярий. Шуна дагIогIий иза? Делкъал тIаьхья а болх дIабержа гена дара, тхо кIад а деллера. ДIадеза дисина саьрамсекхийн логмаш (цергаш) чохь боккха кад соьгахь бара. Ас ойла ма йо: хIорш дIабевалча, болх чекхбер бар-кх бохуш, сайн дагахь. Нани Нанас а кест-кеста ма хоттурий, саьрамсекхаш мел бисна шун олий. ТIаккха, оха къайлаха барт а бой, Нани Нанна а ца гойтуш, дисина логмаш, и боккха кад кхоччуш дара уьш, юьстахо кIаг а баьккхина, цу чу охьадоькхира, тIаккха тIе чехкка латта а хьаькхира. Нани Нанига саьрамсекхаш бийна довлар дIа а хайитина, оха белхи дIабержийра. Амма, Нани Нана шек йолчух тера дара. ХIунда аьлча, «Кхин ца тоьира уьш?» – аьлла, тхьогга хаттар дира цо. «Нани Нана, берриш дIа-м бийна хьуна оха», – тхан жоп а дара».

Ас Iен а ца велла, Сацита дуьйцуьчух юкхьах а йоккхуш, элира:

«Таккха, юха бѣаьста хилларг а дийца ахь».

Бѣаьста хилларг а дийцира Сацитас:

«Нани Нана кертахула бийначу саьрамсекхашка хьажа яхча, гийла лаьтта хьалатохаеллачу хелагашна гена йоццуш, дукха хьийкѣина хьалакѣедда саьрамсекхийн хелигийн оьла гина цунна. Латта тѣохлара схьакегийча, бухахь дерг а гина. Таккха, Леча (Нани Ненан ваша) волчу а яхна, шена оха бинчу белхех дерг дѣадийцина. Лечас хьехар дина: «Берриш (вайнаш) схьа а балабай, цу оьланахь берш цхьацца бохуш схьа а бахитий, тѣаьхьа тѣе дѣабогийта». Тхуна дов а дина, Лечас ма аллара, дѣа а богийтира тхоьга уьш».

* * *

Цхьа эзар исс бѣе кхузткѣалгѣа шераш дара уьш. Суна а йоглу дика дага и керт а, хѣтахьлера цѣнош а. Тхан ненаден хилла меттигаш яра уьш, вайн кѣам цѣера ара даккхале. Юха цѣа бирзича, цу кертахь ийначаьрца там-мах а бина, шайн хиллачу хѣусаме чубахана хиллера церан доьзал. Гѣаьхьа куьг тохьча, чоьнаш а метта ялинера.

Хинца санна, уьйтѣе а дагийоглу. Цхьана аглор бѣаьллинган сара а буцуш, юха тѣохула поппар а хьокхуш дина пенаш а долуш, йиь гѣулч шоралла а, цхьайтт-шийтта гѣулч йохалла хир йолуш раглу дара, кертехьара раглун пенан юххехь яьккхина ларма а йолуш. Цунна букъ тухуш хѣоттийна хьаьжкѣаш чуйухкуш болу дуо бара. Кертахьа котамийн бун а, гѣезашна дѣаховшийла а яра. Кевна хѣоттийна а серех дуьйцина зѣара дара. Уьйтѣахь хилла боллан дитт, боккха нохчийн кхор, ѣжан ши дитт... хинца санна дагдоглу.

Генна тѣаьхьа, цхьацца керла гѣишлош еш а, кхечу бахьанца доьзна а, дитташ дѣадехира. Уьйтѣенан амат а хийцаделира.

Нохчийн кхоран юххехь хьаладаьлла хилла синтар тхан ненайишас ша ѣачу кертахь дѣадейтина хиллера. Кхо-диь шо хьалха, цунах хьаладаьлла синтар ас со волчу кертахь а дийна.

Цу даглецамаша ойла йойтура, дуккха а кхин долчух лаьцна а.

Нохчий Даймакка юха цѣа бирзина хилла шераш ду-кх уьш. Иттѣх шо бен дацара цѣа бирзина. Цул а кѣезга зама яра, нохчий, гѣалгѣай дийна бисар ца ловш, Кавказе, шайн юхаберзар, шайн луург кхочуш ца хилар новкѣадаьлла, Соьлжа-Гѣалахь, вай макках даьхча кхузахь баьхначу нехан гѣаттам хилла (1958 шеран август беттан чаккхенгахь), дакѣалоцуш масийтта эзар стаг а волуш. Девнаш хуьлуш, вер-ваккхар а хуьлуш, доккхачу зуламна болийна хилла и питане «болх». ѣалашо лаьцнарг – вайн кѣам юха а макках даккхийтар. Иза ѣедале тѣеѣагѣайта цара дуьйцура (тхан дас динчу кѣамелера) – «Нохчий, гѣалгѣай дарѣелла дог-ойла йолуш бу. Кѣиза а, акхаройн амалехь а бу. Кхин долчу кѣаьмнашца ларам а бац, я уьйр езаш а бац. Шайн гѣиллакхаш а, ѣадаташ а бен кхин хѣлумма а лоруш бац...», иштта кхин дуккха а. Царна ца гуора, ѣаламате дукха нах цѣа бирзича, чубаха меттиг йоцуш хилар, шайн даьх йисинчу хѣусамашка наггахь берш бен дѣанисбелла ца хилар, шайн керташна, ур-атталла, юххе буьтуш ца хилар.

Баккхийчара дуьйцура, шаьш чохь ѣаш болчуьра, нохчий шайн хиллачу бахамна юххе ца гѣертийта, кевна юххе леташ долу жѣаьлеш доьхкура бохуш. Цул совнаха, рицкѣ даккха, болх бан меттиг яцара. Нах и рицкѣ гул а дина, хьолах боьттина цѣа баькхина ма бацара. Мехазашайн цигахь хилла кѣиппалгаш охьа а туьйсусу, карахь хилла сом-ком, иза тѣаьхьара бен дацахь а, некѣана а дойуш, цѣа ихна

вайн нах. Једало ца кхалхаран «программа» йийцинехь а, цуьнгара нахана гло дукха клезга хилла. Хабарш-ам хилла шортта, амма нехан беш аьтто ца хилла-кх. Цунах лаьцна дерг дуьйцуш, шен «Сердец биенье в унисон» цле йолчу статьяхь журналиста Мансур Джургаевс, Д.Мальсаговн кьахьегар дуьйцуш, билгалдоккху: «... Амма республикехь, нах тлеацаран болчу кечаман хьокъехь, хлумма а дина ца хилла, диъ шо хан а лерина, бан безачу белхаца, нах шайн ца берзорехь. Хлуъа дина а, нохчийн, глалгайн хилла бахамаш парглат баха дезара, бухахь берш а, шайн ца кхелхинарш а духь-дуьхал а ца бохуш. Дукха хьолахь, ца боьрзурш шайн бахамашка боьрзура, уьш мехаца юха схьа а ийбеш. Иза а ца нислора массо хенахь машарца, девнаш а хуьлура». Гуш ма-хиллара, нехан доглмаш ца дахкар бен, синош паналлехь дисна хилла-кх. Бухахь хиллачеран кхетаме ладобгича, вайн нах Једало шайна хила ца боглу кьинхетам а бина бахкийтина хилла юха ца, вайна тиллина хилла «ямарт кьам» боху цле бакъ а лоруш.

Ткъа хлунда хилла церан вайх иштта сийсаза дог-ойла?

1) Вай бехдарехь Једало йинчу пропагандин жамI хилла иза;

2) Јаламате дукхачу меттигашкара лаам болуш а, боцуш а вайх бисинчу махка «чулаьхкина» («чулехка» ца оьшуш, хьанал-хьарам кьестор доцуш, стеннах а катоха чухьаьлхинарш а нисбелла дуккхо а) хилла уьш хIетахьлера Једало: «Дуьло, схьалийца шайна бахамех Јанаяхна ярташ, Јойлаш» а бохуш. Ставрополера, Тамбовски, Пензенски, Ульяновски областашкара, Гуьржехара, хIирий, ДегIастанара кьаьмнаш, кхин масне меттигашкара хилла уьш.

3) Ма моьтту ца хиллехь а, тIаккха а вуон дIатарбелла ца хилла «керла» бахархой вайн махкахь. ТIаккха, муха йита еза хIара Јойла, кхеран дай юха бирзича а?! Иштта а, кхин а хаттарш-бахьнаш дара церан дагах доьлларш. Церан ойланех гена дацара меттигерчу Једална хетарг а. Бакъду, ишттачу дог-ойланца долчу Једало а мало-кIадо Јо бохуш, цунна а тIелаткъам бина Соьлжа-ГIлахь «гIаттамхоша». Цунах терра хьал ярташкахь а хIоьттина. Кулубашкахь а, яртийн майданашкахь а гуламаш болийна, дукха хьолахь ДегIастанхоша а, кхечу кьаьмнех болчу наха а. Тхан ден маьхчас (Махьас) дуьйцура цунах лаьцна шен дагадоглуш хилларг. Иштта, юьртан кулубе гулбелла хиллера ТIехьа-МартантIехь Iийнарш. Уьш хиллера дукхахберш дегIастанара. «Сайца ши-кхо накъост а волуш, церан гуламе дахар тхо, – дуьйцура Махьас. – Једале дехар дан гулбеллера уьш... Тхо доцуш а, цара лелош дерг хезна, баьхкинера цига кхин а нохчий. Тхо чIогIа новкъа дара царна. Тхан цигахь девнаш а хилира. Даррехь питана дира цигахь цхьана наха, тхо цу чохь ца Јайта, шайн Јалашо чекхьяккхархьама. Бакъду, царна ма хетта «гIулакх» ца дайтира оха цаьрга. Арахь а, мичхьа а юьрта юккъехь уьш тобанца гулбелла лаьтташ царна нохчех цхьаь юххе нисвелча, церан кьамел тап-олий соцура, шаьш дуьйцург кьайлахьуш».

Юьйцучу хенахь, вайн хIусамаш дIалийцина Iийначу нехан нохчашка хилла цабезам гойтуш дара, ТIехьа-МартантIера вахархочо, вайн кьам дохочу хенахь масех шо долуш хилла волчу, Абубакаров Салмана дийцинарг а. Хьалхара дийцар дара шоллагIчу дуьненаюкьара боккхачу тIамехь дакъалаьцна хиллачу Ойшаев Асхьада дагалецамийн кьамелах доьзнарг. Асхьадас дийцарехь, вайн кьам махка даьккхинчу хенахь иза командованино фронтара схьа а ваьккхина, ца хьажийна, Нохч-ГIалгайчохь долчух хIумма а ца хоуьйтуш. Дийцина бахьана – мосуьйтазза

чов хилла ву аьлла, ког хлоттор. Кыйсавелча а хийцадала хлумма доцийла хиъча, хлара ца вирзина. Воглушшехь вайн махка, ша ваьхначу эвла кхаьчна иза. Кхеран доьзалш, гергарнаш ийначохь баха хевшина тле мел веьнарг хилла. Хлорш бусулба нах а бу, цера баьхнарш мичхьа длакхалхийна хаьалц, шайн хиллачу кертахь лаш болчаьргахь саца гюьртина хилла иза. Амма кхуьнан кьамел цара юххе а ца дитина. Иштта хюьттинчу хюлах чюгга хорам хилла хьал хюьттинчахь кхунна тлекхаьчна циггахь, гена воццуш лаш хилла, чергазийн кюьмаха стаг. Бексултановгеран Туогиний, Эдилсолтиний тебаьхкина, цара шайгахь юйтуш хилла болу. Вайн кьам ара даьккхича, цигахь баха а севцина. Царах «Нашхо» це а лелош жима стаг хилла иза.

Цу стага кхунах бехк а баьккхкина, воглушшехь шайга хлунда ца воглур хю аьлла, хюшалгла длакхайкхкина Асхьад. Деригге а хаа а хиъна, Казахстане новкьа валлалца, Асхьад цаьргахь ийна хилла. Мел клеьга а кхаа баттахь. Асхьада тидам барехь, кхинарш салам-маршалла хатта а, бистхила а лууш бацара нохчийн кюьмах волчуьнга, деррехь шайн дог-ойла а гойтуш.

Кхин дла а Салмана дийцира: «Нохчий махках бохучу хенахь тхан Iер-дахар Мартанал дехьа дара. Хинца а бега цигахь тхоч болу Висаитовглар а, Абубакаровглар а, Абалаевглар а. Цу хенахь тхо а, Адмар а (Адмар молла нахана вевзаш а, доккхачу Илман да а вара) цера дохуш, дадахьа ницкъ ца кхочуш, дуккха а жайнеш диснера. Кхечу цхьацца нехан а диснера уьш иштта. Тхан хиллачу куьпахь баха суйлий хевшина хилла. Царах Шепал молла це йолуш волчу стага, гондла мел йолчу хлусмашкара дабаханчу нехан дисина Къуръан-жайнеш ша волчу длагулдина. Тхо юха ца даьккхича, молла Адмарас, цхьаь лой а, жайна луохьа шена аьлла дехна цуьнга. Дуккха а царех жайнеш шайн хлусамехь дисина хилар дла а кьадош. Амма делла-м ца хилла кхунна цхьа а.»

Хлара масалш а, вай тидаме лаьцна хаттар данне а дац, вай хьехийнчу а, хьехоза дисинчу а кьаьмнашна цхьа вуониг ала ойла йолуш. Кьаьмнаш бехке ца хилла. Амма цу кьаьмнех хиллачу наха вайца лаьцна ирча гиллакх, цара глаттийна питана, цара вайца лаьцна хилла гамо ю хьахийнарг. Уьш ду-кх билгалдохурш. Дерг «ду» ала а, хилларг «хилла» ала а ца деза ткъа?

Масала, СССР-ан чохььарчу гуллакхийн министр хиллачу Н.П.Дудоровс ЦК КПСС-ан а, СовМин СССР-ан а царах «кьайлах» яздина хиллачу кехатехь а дуьйцу цунах дерг: «... СССР-ан чохььарчу гуллакхийн министерство длахоуьйту, Нохч-Галглайн АССР-е хьакхелхинчу дукхах болу нохчий чогла кьахюьгуш бу шаьш хьалха ийначу ярташка а, хлусмашка а берза герташ. Цу бахьанца, церан а, ледало сьхакхалхийна хиллачу суйлийн кюьмах болчу нехан а юкьаметтигаш чогла телхина...». Тяхьа-Мартантлахь лаьттинчу хиламех дерг а хьахийна: «... Новосельски кюштехь нохчийн кюьмах болчу Джануралиевс (нийса дешча – Джанаралиев, иза тхан цийнах хилла), Докаевс, Дадаевс мелла а болуш, кулубан чуволучу неларшкахь дла а хлиттина, маьттаза хабарш а дуьйцуш, кулубан чохьхьа цхьа а ца волуьйтуш хьал хлоттийна. Иштта кьаьмнийн юкьарметтиган зулам деш болу кхайкхамаш а беш. Царах цхьаммо урс а даьккхкина, нахана кхерамаш а тийсина. Зуламхой, схьа а лецна, чубоьхкина. Кхин дла долу царна дан дезачу уголовни тазарна кечам а бу беш...».

Кхузахь клеьзиг тлетуоха доглу. Хьахийна волчу Н.П.Дудоровс, иштта кечдина, СССР-ан лаккхарчу ледалан царах яздина, дукха киехаташ, кхайкхамаш хилла. Иза нохчий ца безачу тобанна юккьехь хилла, вайн пачхьалкхалла юхаметтахлотторан духьал а волуш. Нохчий, галглай Казахстанехь, цхьа шайн субъект а кхюьллийна, Даймахка ца а ца бохкуьйтуш, совцо беза баьхначех цхьаь хилла иза.

Мухха делахъ а, ямарт наха лелориг а, Једало хыйзош хилла хилла а ницкъ болуш ца хилла нохчий, гIалгIай ца кхалхаран духъало ян. Илман талламхо хиллачу А.Н.Яковлевс билгалдаьккхина цу хьокъехъ иштта: «МаьI-маьIехъ тийсалуш хилла девнаш августера юкъара низам дохоран хиламе дирзира. Цу хьоло Једал дехаре дожйра Къилба-Седа Кавказан тIеман гуонна эскарш политически хьолан юккъеозоран. Амма муьлха дуьхьало хир яра Ёе эзарнашкахъ ца хьаьлхина нах совцон... (!?)». Нийса дара, А.Н. Яковлевс цу хьокъехъ дина хилла жамI.

Сталинс а, иза куьйгаллехъ хилачу Једало а вайн нах махках бохуш, уьш юха боьрзур бу аьлла йина ца хилла шаьш йина къизалла. Бохийна дIабуьгуш болу нах эшелонийн вагонашна тIеховшийчхъана, лерринчу Јазапалле боьхкина. Уггаре а хьалха дан леринарг – дарделла, мацделла, гIелделла адам (боьрша нах, зударий, бераш, цомгуш берш!..) хIоьттинчу гаттонехъ гIиллакех бахар, доьналлех, цхъана дашца аьлча, шайн синойн а, догIмийн а, гIиллакхийн а мехаллаш тIера уьш буохо гIортар. Амма вайн къам Дала доккха дика делла хиларна, собар делла хиларна, доьналла, къонахалла, иман делла хиларна, чоьгIачу синкхетаман бух тIехъ лаьтташ хилла. ТаIзар мел до а, чIагIлуш, дахчалуш схьадеьна.

Историн Илман кандидата А. Бугаевс кху шеран 18 январехъ вайн Республикин Илман Академехъ дIаяхьначу семинарехъ дийцарехъ, лаккхарчу Једалан Указ ара а даьлла (1957 шеран 9 январехъ), вайн къомахой ца боьрзу мур хIоттале (1956 ш. декабрехъ), Нохч-ГIалгIайчу, бакъо а йоццушехъ, юха бирзина хилла, мел кIезга а, II эзар стагI! ТIаккха дан а догIу-кх иза, Яковлевс баьханчунна тIе. ХIун ницкъ хир бара, дукха хало-бала а лайна, ца хьаьлхина нах юха тIуха?! Царна юккъехъ кIезга бацара, богIлушшехъ, шайн дайн-нанойн даьIахкийн чархаш яхьаш баьхкинарш а.

* * *

Сан ойла шен хорше ерзийра, карахъ долчу Нани Ненан суьлхъанаша. Цхъана ханна. Юха а коьрте хыйзара кхин а дагалецамаш. Цу заманчохъ леллачу хиламех.

Я Рабби Везан Дела! адам ма мерза дара цу хенахъ вовшашца. Ма тIекаре хуьлура. Къахъегна, шагделла куьйгаш хиллехъ а, сингаттамо йинчу чевнех лацадалаза дегнаш хиллехъ а, ма сирла дара Ёаьрган хьажар, ма нуьре яра яххьаш. Даьхница, хьолаца гийла хиллехъ а, ма самукъане бара хIетахъ нах. Вовше Салам-Маршалла хаттарца, гIо-накъосталца, керт лелорца, вахар-варца. Ма тахана санна дацара адам, ма къинхетаме, комаьрша, дог цIена дара.

Тахана вайх дуккхачарна бийца дола хеташ болу вайн дашо Ненан мотт, ма доггах, дозаллийца, безаш буьйцура массара а. Хьена, мила ву аьлла хьаттачий бен, вевзаш воцчуьнга тайпа ца хоттура цхьаммо а. Иза дацара тайпа боху кхетам юккъера дIататтар. Шаверг а цхьаь хетар дар-кх. Шаверг йиш-ваша хетар дар-кх.

Цхьа болу ДегIастанара а, цхьацца гергалонашца хилла гIазакхий а, кхечу къаьмнех болчу нехан доьзалаш а (уьш дукха ца хиллехъ а) вайн къомах ца хедаш, вай Iаьвшина хало-бала а Iовшуш, кхойтта шо вайца цхъана Сибрехахъ а даьккхина, вайн нахаца ца бирзина хилла. Вайн нахана уьш а, вайца цхьаь лоруш а, безаш а хилла. Къестош-м хIетте а ца хилла.

Шаьш кху махкахъ баха битичхъана тоьуш хетта вайн нахана, тоьланаш чохъ Iайтина а, Даймахкахъ битичхъана. Једало еш йолу шога «терго», чIагIийна милицин отделаш, КГБ-н дакъош, меттанаш лелойчийн сийдацар, мел лазаме

делахъ а, саетта лаьар-кх. Кхин хлума дацахъ а, говр-ворд лелон а, бежан-уьстагI, котам-глаз лелон аьтто а бара. Керташ ма лерана лелайора. Пераска буйсанна ма лерина, ма ценчу ниятца сага даржадора.

Ма доггаха дара-кх вовшен блаьра хьажар а.

Ткъа белхеш!.. Иза дерриг а къоманна белхий а хилла лаьттара, шаверг, хлусам а йина, тхевна кIел верззалца. Шун, тхан дан а дацара. «Вай» дар-кх. Ма доккхачу маьланехъ дара иза!..

Маржа-яI, ма боккха бала а, хало гина а, лайна а хилла-кх вайн къомо, шен хьесап дина ца довлалла. И Iазап бахьанехъ вайн дукха адам дIа а даьлла, вайн нанойн, йижарийн дукха блаьрг а билхина, дукха са а диттина, дукха са а тийсина. Ала деза, цу халонехъ нехан дегнаш чIагIдина, доггаха Далла тIе болх а биллина, цIа доьрзург хиларх тешам ца байна, Даймахке сатийсар Къилба лаьрра дахарх тасаделла вайн халкъ. Барт чIагIбеш, вовшех болу тешам чIагIбеш, кхетамца цхьа къам хиларан ойлане а доьрзуш. Вайн къам дахчийна-кх халонаша. Цул а совнаха, яхъ йолу кегийрхойн чкъор вайн бакъо а юьйцуш, политикин боламехъ кхиа доладелла.

Сибрехахъ кхузар вуй, цигар вуй а доцуш, цкъа а ца бевзинарш бевзаш, цигахъ цхьана рицкъанах хотталуш бахар нисделла, цхьа вежарийн санна, шайна Дала тоьхна хан чекхъялалца цхьаьна баьхна. Дукха захалонаш нисделла, гергарлонаш, вежаралла чIагIделла. Цигахъ тийсаделла и гергарлонаш хIинца а долуш ду, лелош а ду. Дукха дика-вуонаш доьрзуьйта вай тахана а «Казахстанехъ цхьана Iийна ду тхо», – олий. Я «Дера велира «хьенех» оьзда чекх, цIера даьхначахъ»... Кхин масане ду уьш. Iеламнаха дуьйцу-кх, Дала боху олий: «Цхьа а вуо дац, шен тIаьхьа диканиг доцуш».

Пелгашна юккъе нисбеллачу суьлхъанийн буьртиго юха а хьовзийра сан ойла.

Дагаоьхура, Нани Ненера кетIа ваьлча, кертан йисттехула охьадогIуш хилла татол. Ши-кхо гIулч хиллал шуьйра а, глаьхьа кIорга а дара иза. Бердаца чувоессина хи эцарна аьтто беш яккхина масех лар а, дехьа-сехьа вала диллина шалIа дехкина аннаш а долуш. Цу чу Нани Ненан гIезаш а йогIура.

Ценош а дагдогIу. Цхьана могларехъ йина йиь чохъ а йолуш, арара чувогIучохъ еха уче а йолуш. Ша уче даккхийчу хин туогIера деанчу тIулгашна тIе туьйсина хьунан дечигаш ехина бух а, ценкъе тоьхна попан аннаш а, гуонаха йина гIопаст а, ученна чувала хIоттийна лоха неI а йолуш яра. Аьхкенан заманчохъ гIопастана тIехъ Нани Нанас туьркийн, Iежийн аьхкаш йой стом бакъайбора. Ученан цхьана сонехъ глабакхийн оьла нисйора. Тхоега, берашка, хийлаза: «ГIабакхашна тIе ма дийлалаш, варийлаш!» – олура Нани Нанас.

НеIарех чуьхьаваьлча, пеш йоцу чохъ яра, аьхкенан заманехъ юург-мерг цу чохъ лелайора. Тхов цу чохъ хьалахьаьхна боцуш, тхевна дехкина дукъош а, тIоьхула, уьш къовлуш дехкина дуткъа, дагарца кечдина, дечиган пханарш а гуш бара. Тхевнах бина масех чIегIардигийн бен а бара. Аьхка чIегIардигаш паргIат тIома чу а, ара а дIасхьалелара, къаьхкаш а доцуш. Церан кIорнех ма сакъералора тхан. Ценкъа коча боршам хьокхуш латтош яра. Чохъ Нани Нанас тховх якъаян хьалаухкура тайп-тайпана бецаш. ЭхI! чохъ ма хаза, чомехъ хIаваь хIуттура цу бецех.

Дехьа чу ваьлча, нохчийн пеш а йолуш чохъ яра. Цу пешахъ юург а кечйора, хьокхам-сискал а йоттура. Ткъа сискалийн тоьпаш ма чомехъ кхача бара. ТIо-

берамца уьш хилча-м муххале а! Пешахь глабах а йоттура, дакъошкахь екъа а йоькый.

Кораш долчу аглор ехха йина паднар яра, цу буха длахлоттош клайчу аьчган глуммаг а, цлеста тас а дара, Нани Нанас ламазна лиелош (Казахстане дла а дехьна, юха цла а деъна долу). Хлума юу лоха ховшаг-истол а йара чохь, а кад-пхьегла лелон глирс-партал а яра. Кхин дехьарачу чьонашкахь вуьжийла-глоттийла яра, хьеша-дена меттиг а яра. Некъахъара долу кораш арахъара тлекъовлуш дара, гуонаха лаяцна куьйга кечийна хьовзийначу тламаршца дечиган киепаш а йолуш. И кораш тлекъовлучу хенахь, араара гловлеш тлеттла а йохийтий, коран-глуь дла а нисбой, цуьнан члунаш кора-гуран шинна а аглонгахь куьйга-бурошца даьккхинчу луьргашка а нисдой, чухула зайлешца члагдора

Нохчийн пеш йолчу чохь цхъа кор дара. Кора теглан тлехь хлоттийна лаятташ «радио-кад» бара, хлора луьйранна массаьрга а «На зарядку становись!» олий кхайкхам беш болу. Пенашца а, тховх а (кху чьонашкахь тхов хъалахъаьхна бара, тлоьхула, пенашна санна, хъаькхна кира а болуш) члабанах буьйцинчу серийн ток тесна некъаш дара, уьш члагдеш юкъ-юккъе йоьгйна, нуьйдарчий санна, кегийра токан клайчу басахь «роликаш» а йолуш. Чохь ценкъана тоьхна аннаш дара. Тхо паднар йолчохь дуьйшура, пеша юххехь. Генна буьйсе хиллалца Нани Нанас туьйранаш дуйцура тхуна. Цхъадерш оха юх-юха а дийца бохуш а дуьцура цо. Уьш дукха дара... «Жоьра-Бабий», «Газзий, божжий», «Газа-гуьзалгий», «Эл-Мусостий», кхин дла дуккха а дара уьш...

1. Цечоев И. «Дахо». Газета «Вести республики», №93 (2277) от 10 мая 2014;
2. Хасиев С.-М., «Нохчалла. Нохчийн гиллакхех». АО ИПК «Грозненский рабочий», 2016, 62 арло;
3. «Вести Республики», 27 августа 2016 г., «Сердец биенье в унисон». <http://vesti95.ru/2016/08/сердец-биенье-в-унисон/>;
4. А. Б. Кузнецова. Этнополитические процессы в Чечено-Ингушской АССР в 1957-1990 гг.: последствия депортации и основные аспекты реабилитации чеченцев и ингушей. Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук. Москва, 2005г. [https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B0%D1%81%D1%81%D0%BE%D0%B2%D1%8B%D0%B5_%D0%B1%D0%B5%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%8F%D0%B4%D0%BA%D0%B8_%D0%B2_%D0%93%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%BE%D0%BC_\(I958\)#cite_ref-%D0%9A%D1%83%D0%B7%D0%BD%D0%B5%D1%86%D0%BE%D0%B2%D0%B0_I-I/](https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B0%D1%81%D1%81%D0%BE%D0%B2%D1%8B%D0%B5_%D0%B1%D0%B5%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%8F%D0%B4%D0%BA%D0%B8_%D0%B2_%D0%93%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%BE%D0%BC_(I958)#cite_ref-%D0%9A%D1%83%D0%B7%D0%BD%D0%B5%D1%86%D0%BE%D0%B2%D0%B0_I-I/);
5. Архив А.Н. Яковлева.«В целях предупреждения самовольного выезда чеченцев и ингушей на Кавказ...Тяготы депортации и возвращение в родные места: как это было». <http://www.alexanderyakovlev.org/almanah/inside/almanahintro/I024310>;

2-ГІА ДАКЪА

* * * * *

Терглан пазаташ

1967-чу шеран лаьнан зама яра... Тхоьгахь хьошалглахь ненаваша вара. Сан воккхахволу ваша а, ненаваша а цхъана хеннара, ненаваший – йишин кланттий аьлла а доцуш, шина нийсархочуьн санна, доттагаллин юкъаметтиг йолуш вара, амма арахь, нахана юккъехь, ненаवेशица боглу ларам а лелабора.

Ненанана йолчу суо ваха лууш хиларе терра, цхъа меттиг а нисйна, ас хаьттира тхайн лерамечу «хьеше»: «Хьо д'авовьдуш со а вуьгур вуй ахь Нани-Нана йолчу?»...

«Хала доцург. Со д'авовьдуш, хьо кийча хилчахьана...» – жоп хилира.

Иштта, Нани-Нана йолчу кхечира со. Iаьнан зама елахь а, мелла а хатт болуш а нислора некъаца. Иза бахьана долуш, тхо д'лакхачале сан мачаш чуьра тIун а луш, когаш шелбеллера. Дукха сиха тIадийна мачаш соьга схьа а яхийтина, уьш пешана пенехьа йолчу ясуон (I) чу а хIиттийна, пазаташ а иштта пеша юххе хьалаоьхкира Нани-Нанас. Ткъа со, «тутмакх» а вина, когех йовха шаршу а хьарчийна, оццу пеша юххе охьахайра.

Цу чохь цхъаь бен кор дацара. Цунна йистехь вара со. Коран бIаьргашна, чохьха агIор, гондахьахула, хазачу тIамаршкахь, лацабелла ша бара. Арахь гIийла тIесерсаш, даккхийчу чимашца, ло дара. Наггахь бужу чим корах а кхеташ. Коран тIегIан тIехь лаьтташ «радио-кад» бара. Корера дIа, 5-6 гIулч, оха хIора бIаьста куьйга охкуш хилла йолу, кху ценна йохаллица Iуьллуш, лаьттан а`са яра, цунна гуонаха серех юьйцина керт а йолуш. Кертал дехьа татол охьадовьдуш хин саьнгар дара, цул дехьа – ураман некъ. Со Iаш волчу паднаран дехьа йисттехь тIетта-хьаладовьттина – масех гоь, юргIа, гIайбанаш дара. Нийсса суна дуьхьаларчу пенах тIетоьхна, маьделлачу басахь, ширачу газетан цхъа да`къа дара, шен тIехь Ю.Гагаринан сурт а долуш. Бакъду, иза хьенан сурт ду суна оцу хенахь ца хаьара. Иштта, цуна юххе дIалатийна календаран тIера схьадаьккхина кехат а дара, тIехь оццу стеган сурт а долуш. Амма цун тIехь Гагарин скафандр тиллина вара.

Цхъацца гIуллакхашна, арайолуш, юха чохьхайолуш хьийзара Нани-Нана. Кхуьнца кертахь кIант (тхан ненаваша) воцург кхин цхъа а вацара. Чохь мел дан дезарг кхин дан стаг а вацара. КIиранах шозза-кхузза богий, вешин а, йишин а мехкарша накъосталла-м дора, амма денна а лелон дезарг Нани-Нанас ша дан дезаш дара. Иштта хьал дара оцу дийнахь а.

Мелла а хан яьлча, паднара бухара цIестан тассий, кIайчу басахь чухьнан гIуммаггий схьа а озийна, кьилбехьа а йирзина, ламаз эца хиира Нани-Нана. Ас шега цхъацца хаьттича, йист а ца хуьлуш, ша ламаз эцаран доьшург аз айдой, доьшура цо. Ца кхеташ хиллехь а, кхин новкьарло ца йира ас. Цецволуш тергал дора ас цо куьг-меже юьлуш хилелор. Кера юккье цхъа кIеззиг хи а дуттий, тIаккха, цхъа`ъа тIадам теса чу ца бужуш санна а хеташ, шозза-кхузза меженах куьг хьокхуш чекх а йолий, юха оцу меженна лакхара охьа, хи лелочу куьйгаца, хи охьаловдура... ТIаккха бен теса чу хинтIадамаш охьа а ца оьгура. Сайн кхетам цахиларе терра, суна иза хи кхоош ю моьттура. ХIунда аьлча, хи геннара чийлакашкахь(2) схьадан дезаш дара..., Iай иза атта а дацара. Ламаз а эцна, цул тIаьхьа дехха ламазаш а дина, кара цIечу басахь долу суьлхьанаш а лаьцна, суьлхьанийн буьртигаш меллаша гонаца дIакерчон йолаелира иза... Суьлхьанашна тIехьежар юкьах а ца доккхуш. Гуш дара, цуьнан ойла юьззина ша деш долчунна тIейирзина хилар.

Шен ламазаш дIадирзинчул тIаьхьа, Нани-Нана йисхилира: «ХIинца хаттал хьуо хатта гIиртинарг». Ма-дарра аьлча, со а`ла гIиртинарг сан коьртера дIадаьллера. ХIинца ас цуьнга кхин хаттар делира: «Нани-Нана, ламаз иштта кьанвелча ас а дан дезар дуй?». Мелла а ела а елла, жоп делира: «ЭхI, ма гIеххьа ду дуьйцург! Со къена хилар-м юхадерзон йиш йолуш дац... Ткъа ламаз жимачо а, воккхачо а, массара а дан ма деза. ХIинцца бIаьсте тIе ма-еьанехь, воккха-Махьмудига хьан юьхьиг дIаь кхоссийтана, тIаккха ахь а долиьча бакъхьа ду ламаз... Ишколе ваха а везаш, воккха ма хир ву хьо». Цакхетарца, дикка тидаме а ца лецира ас цуьнан дешнийн берриг чулацам.

Юучунна кечам беш йоллуш Нани-Нана а йолуш тхан ненаваша чувеара. Цу хенахь юьртарчу ишколан ялхолгачу классехь доьшуш вара иза. Дла-схьа аьлчачул тлаьхьа, Нани-Нана йистхилира: «Валол, Дага (иштта йоккхура цо шен клентан це, соьх Бабинарг олура), диг схьа а эций, хьуьллур а глабакх екъал, – неларан сагехьа дла а хьожуш, цигга йисте ша охьахлоттийнчу глабакхна тидам байта, – дакъош дукха даккхий а хир доцуш». Кланта вахана иза кхочуш а дина, глабакхан дакъош цхьана шуьне а нисдина, уьш а дохьуш чувеара. Тлаккха юург кийча йолуш шега схьахайта а аьлла, дехьарчу киншка еша вахара.

Цхьа жима урс буйна а лаьцна, цуьнца глабакхийн дакъош кхехкон а, датта кеч а дина, уьш юьстах охьа а хлиттийна, хлуш схьа а къастийна, оцу сохьта елира Нани-Нана. Юха соьга: «Хьан когаш бохбеллий?» – хаьттира. «Сан когаш шел а ма ца беллера, тладор бен...» – жоп делира ас. «Хинца дукха а ца луьйш, хьайн пазаташ тле а юхий, дуо йистехь даьккхина дечиг ду хьуна, хьайн дикка хлуманаш тле а юхий, глой дечиг да вайна... Пеш гелъелла» – элира соьга Нани-Нанас.

Цо сайга ма-аллара, дечиг чудеара ас, жим-жимма а дохьуш.

Ша деш долчун кхин мало йоцуш, тхан ненанана юучунна кечам бан йолаелира. Ученгахьа йолчу чохь пенах хьалакхозучуьра, тлехула клайн киса хьарчийна дакъийна жижиг а, клайчу кисех тегначу тлоьрмиг чохь кхоьш а чуера цо. Дукха лерина, кхехкон кхоьш схьа а хаьржина, царах хи а кхаьрзина, буька яй чу хи а доьттина, и кхоьш цу чу тесирана ненананас. Тлаккха пешан екъан тлера 2-3 пирг (*) дла а теттина, буька яй екъана чунибира цо. Кхе кхин а дечиг а кхоьссина, це марсаяьккхира. Катоьххина дакъийна, говзза дара а доруш кечдина жижиг схьа а эцна, ховшагна тле а диллина, доккхачу уьрсаца, сан куьйган цлазий, мазий, хьажон плелг цхьаьна хир болуш шуьйра а, воккхачуьн цхьа ша хиллал дохалла а схьахадийра цо иза. Юха цунах кегий цастарш а хедийна, цхьана кедахь ховшагна тле охьахлоттийра. Дуткъа чкъор а хадош, масех картол цан а йина, уьш а кегий цастаршка йийкьира. Иза дина йоллушшехь, цхьа жима жлонк а, цхьа хохан корта а билина кеч а бина, уьш а кечдира кегийчу цастаршка хада а бина. Тлаккха: «Дага, варийлаш, пешахь болчу яйне хьовсалаш, кхе дечиг а тилла... Со, яхана, хи дохьуш йоглур ю», – аьлла, тужурка тле а юьйхина, шен коьртарчу дуткъачу йовлакхна тлехула кортали а тиллина, араелира Нани-Нана... Учахь аьчкан чийлакаш дласакхетаран злов а хазош, иза доккхачу татол тлера хи дан яхара.

Ненаваша а, со а, кхе дечиг а кхуссуш, яйне а хьожуш лаш волуш, къамеле велира. Ас хаьттира: «Оцу суьрта тлехь верг мила ву?», – пена тле плелг а хьажош. «Ооо... Иза хьаха ву ерриге а СССР-хь ваьлла а ца лаш, дерриге дуьненахь гларавалла турпалхо», – жоп дара сан хаттарна. «Ткъа иштта гларавала хлу дина цо?» «Цо динарг дан члогла майралла, хьекъал, хьуьнар... дукха хлума оьшуш дерг дина-кх. Иза «космосе» вахана. Адамех уггаре а хьалха». «Дуккха а кеманаш ма лела хлаваэхула?... Иза а яц «космос»?» ««Космос» седарчий долчохь ю. Ахь буьйцуьрш мархел а гена лакха хьалаайлуш ца лела кеманашкахь. «Космосе» спутник йоьду». Со члогла цецваьккхинера оцу къамело. «Седарчашна тлехаччалц ваха ваьхьаш верг ма майра хила веза, бакъал а?» – айса сайга хаттар дира ас. Суна моьттара оцу хенахь уггаре майра а, хьекъал долуш а, нахана везаш а верг «Никита» ву. Хлунда аьлча, сан дас а, вуьшта баккхийчара а сох бераллехь «Никита» олура. Цкъа: «Сан це иштта ма яц, аша кхин це хлунда йоккху сан?» – аьлла ас хаьттича, цара соьга элира – «Никитий...? Иза-м хьаха ву хлокху заманан къонах, нохчийн къоман доттагла а. Бакъдерг дуьйцуьр долуш а... Цул сов, юхьсибатна хьо цуьнах тера а ма ву». Юха шайлахь а къамел тасаделира баккхийчеран. Цара «вай арадохуш»..., «эшелонаш»..., «Казахстан» бохуш дуьйцура... Сан кхетамо церан и

къамел схъа ца лоцура. Баккхийчара иштта дерг «Никитех» олуш хилча, мелла а «Гагаринан» турпалаллин локхалла шеконе ийцира ас. Сайн ойланашкара ваьккхира со ненавешин кхидла а вистхиларо: «Хьо тледогучу шарахь ишколе деша ваха везаш ву. Ахь дика дешахь, хьох а хилалур ву «космонавт». Суна а юхьклам хир бу. Йишин клант «космонавт» ву бохуш дозалла дан йиш а хир ю сан», – аьлла. Бегашца доцийла гуш дара цо бохург. «Тлаккха ас дика доьшур ду-кх. Хьуна юхьклам хир белахь, хлетте а», – элира ас дуьхьал. Ойланаш-м стигалхула даяханера сан. Iаьршера (4) седарчийн сеннаре (5), цигара ерригечу а Ане (6). Со «космонавт» лелош йолу «спутник» беккъа бутт болчу йоьдуш ца тарлора суна... Седарчашлахь ма-тов лелаш гора.

Нани-Нана хи а дохьуш чуреара. Чохь ишкапа юххехь лаьттаху аьчкан яй чудоьттира цо чийлакаш чуьра хи. Хица дерг дладирзича, сихха кхехкош йолчу кхоьшна, Iайгахь схъа а эцна, чам баьккхира цо, кхин тле мелла а туьха тесира. Картолгий, хадийна дакъийначу жижиган цастарший а яйна чутесира. Жимма Iийна, юха а чоме а хьаьжна, кIуоллина а, дураллина а чам тобан кхин оьшург тле а тесна, ялгу чохь кхарзар кечъян хIоьттира. Дукха хан ялале: «Юург кийча ю. Вало шаьшшиннан куьйгаш дилий, хIума яа охьахаа», – элира тхоьга. Дечиган кедаш чу чорпа а йоьттина, тхойшинна яа охьахIоттийра цо. Цхьацца чада а белира тхойшинна хIума яа. Пешан белша тIехь лаьттаху хьокхамех цхьаь схъа а эцна, масех цастаран бекъа а бекъна, элира: «ХIинца, Бисмилла а алий, хабарш клезга а дуьйцуш, хIума яал шимма а». Тхойша хIума юуш а волуш, дIанехьо, Нани-Нана ламазе хIоьттира.

«Вааа, Хьенех, чохь юй хьо?» – аьлла мохь туьйхира уьйтIахь. Ненаваша аравелира. Хьалха цхьа йоккхстаг а йолуш, ненаваша юха чувеара. Нани-Нана ламаз дина яллалц, хьаша паднар тле охьахиира, тхоьга – «шайн хIума яа аша, кхуьнца гIуллакх долуш ю со», – элира цо.

«Марша йогIийла, ма тамаш бу хьо яр хIокху хенахь. Схьадийцал», – йистхилира Нани-Нана хьеше, ламазера ма-яьлли. «Ой, тамаш хIунда бу иза? Сайн гIуллакх хилча еана-кх», – жоп луш, елаелира «хьаша». Кхин дIа а: «ХIинца хьоьгара орца оьшу суна. Етт бу сан шура ца яккхийтарал а сов, юххе стаг ца гIуртуьйтуш... Цунна хIун дер ца хууш, схьаиккхина йогIу-кх со». «Вай! Эсала етт ма-бара хьайниг, ва-ХIазан. ХIинца хIун хилла цунна?!» «Хьанна хаьа иза? Ялохьа соьца, хьажийтахьа вайшиь цуьнга...» «Дера йогIур ю... Со тIаьхьа кхуьу хьуна, цхьацца хIума дIаса а яьккхина... Хьелур яц хьуна. ХIума юий-м бохийла дац хьоьга иштта хилча. Бакъду, йовхха чорпа-м ю хьуна, яахь...». «ГIоза юийла! Со арайолу, тIаьхьакхуьур хьо». «Хьаша»-ХIазан араелира. Цуьнца араььллачара юха чу а еана, тхоьга элира Нани-Нанас: «Ховшаг тIера пхьегIаш дIасаяхий, вайн шинаре хьовсалаш». «Мама, хьо бежнийн лор а яцара... Ахь хIун дийр ду оцу аттана? Ахь хIума юуш а ца гина суна тахана... Айхьа а, цкъа хIума яахь!», – карзахе вистхилира ненаваша. «Со лор йоцийла ца хууш ма яц иза... Йоьхна хьийза. Яхана ца хьаьжча-м ца йолу со... ОьгIаьйодахь Матусел а чIогIа юхахьаер ю иза» – еларца а олуш, тле хIума а юьйхина, араелира тхан ненанана.

Тхойшиь юург йиина а ваьлла, чохь оьшуш дерг а дина, ненавашас: «ХIара а, вицвалале, дIакьовла еза», – аьлла, пешан кхерчан бат, аьчкан негIарца, дIа а кьевлира. Тлаккха тле хIуманаш а юьйхина, шинар Iалашдан аравелира тхойшиь.

РагIун маьIлеххий, хьаьжкийн дуоний юккьехь дIадобьтина даьккхина а, даккхаз а дечиг дара. Пена уллехь, тIетесна хIума а йолуш, яккхийчу гIорзолгийн Iаьржачу кIоранан клеззиг оьла а яра. Дайн кIелахь масех котам йоллура цунна бухахьахула хьала а кхийдаш, зIара юккьехула зIакаршца хьаьжкIех тийсалуш.

Божал, дјанехь, кертахь дара. Цунна гондахьа хлоттийна хьаьжкїийн гїодмаш дара, тхевнах, йочанийн ладарш чу ца эхийта, ехкина каяьларг яра. Юьххьехь лаьтташ масех гїодмийн такхор а бара. Хьаьвданах чуханца дјатесна лаьтташ месала а долуш, цїечу басахь шинар дара, хьаж юккьехь кїайн сет а долуш. Тхо гучудевлча, корта а хьийзош, ловзаделира иза. Ненавашас, воггїушшехь, кетларчу татолах схьаэчна, цхьа чийлик дуьззина шинарна мало хи деанера. Чийлик чу батт луттуш, кїеззаг молий юхадолуш иза доллушехь, вахана, воккхачу стеган ялх-ворхї кана барамехь хир долуш, жоржан ахьар деара. Оцу юкьана, ас а накьосталла а деш, масех гарачу аннех кечбина болу бух, гам а, бел а хьокхуш схьацїанбира. Шинар жарж биина даллалц, цхьацца олуш-дуьйцуш а лаьттина, болийначу такхорах схьаэчна, оха хьаьвдичу гїодмаш дјанисдира. Шен батт гїодмашна тїе а хьой, хьожа а йоккхий, кїедачара а хоржуш, гїодмийн патарш лїйша доладелира шинар.

Шайн таронашка хьаьжжина, етт-бежана, котам-глаз а, кхидолу даьхни а лелон гїертара эвлара нах, чїогга са а кьералуш. Хїора доьзалан шайн даьхни-бахаме хьаьжжина лїедало хлоттийна ял хилар хало еш делахь а, амма чохь шайн сурсаташ хилар дезар-кх. Гонахара дежийлаш кїеззиг яра. Совхозаш дуьйш-дерзош долчу латтанашна бежан тїедалар ларо дезаш дара. Гїуда тухуш меттигаш дукха нислора. Цхьана заманчохь санна, бардал-лаьзера лахьанан бутт чеккхбаллалц йолчу ханна, цїадаьхкинчул тїаьхьа дуьххьара, лома даьхни хьаладигийта аьтто белира даханчу шарахь. Суьлийн махкара луй бара нехан даьхни хїетта лома дигинарш. Бежнаш дукха дацара. Амма ломара царех цхьадолу бежнаш юха ца дирзира. луйш дийцарехь, бежнаш чано даьхьна а, тїладелла а кьайладевллера. Вас-оьглазаллаш-м хиллера. Тїаккха а, хїинца тїейоглчу бїаьстенан юьххьехь а льорура наха шайн даьхни лома дигийтар. лїедало елла бакьо хилча хїетте а. Цу хьоккьехь масех воккхастаг вара эвларчу нехан цїарах мїайстон махкарчу нахаца барт беш, хїинца цаьрга уьш лома дигийта лерина.

Иштта тхо дохкуш, Нани-Ненан вешин а, йишин а ши кїант веара кертахула тхуна тїе. Тхо цхьа нийсархой дара, со кхуза веьча цхьаьна дийца а, лелон а дукха дара тхан, цхьаьна ловзарш а. Хїинца а со хьошалглахь хилар а хиина, баьхкинера уьш. Вовшашка дистхїлла девлча, Куьйрас (Нани-Ненан вешин кїант) элира: «Льома (ненайишин кїант) лаш волчуьра дїа, гена боццуш, бина бехха шаршолог бу... Хехкавала а, лїйн мижаргех ловза а вохий хьо?» (соьга хоьттуш). Куьйрина бен ца гойтуш, бїаьргаца хич а йина, ненаवेशига хатта дезийла хайїтира ас. Цара а олура ненаवेशех «Дага». Куьйра ас бохучух кхетта хїлла. «Дага, мегий тхо цхьаьна даха?» – шен хаттар дерзийра Куьйрас.

«Дуьло, гїо тїаккха... Хье а ма ло, гїуллакх доцучу а ма гїерта!» – чїагїдина, жоп делира ненавашас

* * * * *

Кїадваллалц накьосташца левзина а ваьлла, со чувоглүш буьйса яра. Со чуволлушехь: «Дага! Валол араара ас кхунна етта кечїина глаж схьаял!» – йисхїлира Нани-Нана. «Хьо мичхьа лелаш ву?!» – кхин тїе хаттар а дира. Тїаккха со шена тїе а кхайкхїна, мара а кьевлина, элира: «Иштта мегар ма дац. Бабин са ма гатди ахь... Гой хьуна, тїера хїумнаш а тїадїйна». Оьглазьяхана елахь а, кїеда дара Нани-Ненан дешнаш. «Дага, йїтал глаж. Кхин дийр дац кхуо иза», – кїанте а элира цо. Юха а сан хїумнаш якьо а оьхкина, шен кортале соьга сайх дїа а хьарчадаїтина, ховшага тїе кедахь йовхха кхоьн чорпа хлоттийра суна. Хьокхам тїе а кхоллуш, иза йїина со ваьлча, куршка юьззина, довхха, якьїйначу лїежийн

аькхех, тле шекар а тосуш, хи тлехь кхехкош кечдина Ю`жан мутт (7) малийтира соьга. Дукха иза чомехь – мерза долуш, ас куршкан бухахь йисина, кхихкина, кладъелла йолу аькаш а йиира.

Сайх хьарчийна кортали а долуш, ненаваша волчу вахара со, дехьа чу. Кху чохь а яра ягош пеш, хьалха аьчкан неI йолуш, чохь кIора багош... Пенан йохаллица йина яра иза. Вуьжуш маьнга а бара, коран йистехь лекха стол а яра. Пеша юххехь а, стоьла юххехь а шиь дечиган гIант дара, горга тIехоуьйлаш а йолуш дина. Стоьлан тIехь дуккха а кинишкеш а, тетрадаш а дар, ангалин шекъачудуттург а, перо йолу ручка а... Шуьйрачу коран тIегIан тIехь лаьтташ йоккха «радио» а яра. Цуьнан агIонца дIахIиттийна лаьтташ яккхий лакхалуш йолу экъанаш яра, юккъехь, даккхийчу элпашца яздина «МЕЛОДИЯ» а долуш. Тхан а яра иза санна йолу «радио». Тхобгахь дуккха а гулбеллачу баккхийчу наха лоррий ладугIура ишттачу экъанаш тIерачу эшаршка а, мукъамашка а, Димаев Iумаран а, тIаьхьо – Шамилёва Жансарин а, Iаднан Шахбулатов-н мукъмаш а, кхечеран а. Ненавешин «гитара» а бара. Локхуш йолу эшарш а, экъанаш тIехь ерш а Высоцкийс локхуш хилларш яра. Цу хенахь-м суна ца хьара иза гIараваьлла, вевзаш эшаршлакхархо хилар. Экъан тIехь локхучуьнга ла а дугIуш, ненавашас тIаьхьара локхура: «... Я спросил тебя: «Зачем идёте в гору вы? А ты к вершине шла, а ты рвалася в бой»...». Высоцкхех аз тардан а гIертара иза, амма кхуьнан аз кIеда нислора. Высоцкийс, сан хьесапехь, чIогIа мохь бетташ, ладогIа хала долуш локхура шен эшарш. Иштта чорда цо уьш хIунда локкху? – со цунах а ца кхетара. Ненаवेशига цхьацца хойттуш, цуьнан кинишкешка а хьобжуш Iийра со. Царна тIехь цхьадолу элпаш суна деша хьара, терахьаш а девзара. БIаьргаш кладбаллалц, суьрташка а, йозане а хьежна, юха сехьачу велира со. Наб а тIегIоьртинера. Ховшк а, лоха гIанташ а паднар буха теттинера, пхьегIаш дIаяьхнера, чохь нуй а хьаькхнера. Уггаре а коьрта, суна охьавижа мотт а кийча бара.

Нани-Нанас соьга, сайн хьал ас дийцича санна: «Вало, метта а валий, юргIана буха гIо... Болх бина, клад а велла, чу ма веанера хьо», – элира, еларца. Нани-Нанас буьйсанна маькхадаьтта дагош болу чиркх латтабора, гIийла чу а узий, сагур долуш. Хьалха а ас тидам барехь, Iуьйранна чиркх дIабойъуш, цо тIера шиша схьа а доккхий, шен куьйган шина пIелгаца (наний, хьажонний) милт юкъя а Iовдий, хIуп-аьлла, мох ца тухуш, дIабойъура... ХIинца, ехха ламаз деш а, вирд доккхуш а Iийра Нани-Нана. Дехьара чохь ненаваша а охьавижинера. Со наб озош, юха а самаволуш Iуьллура. Ша яьлча, паднарана юххехь, пенаца лаьттачу дечиган тIорказ чуьра урчаккхий, тIергIан уьйриггий, чкъорашший схьийцира цуо. Чиркхан серло алсам а яьккхина, сан кога тIера юргIа дIа а теттина, коган лоран барам баьккхира цо. ТIаккха охьахиина, тIергIан-тай хьовзош, чкъораш тIехула шеддашка а дерзош, цхьаь юца юьйлира иза. Нагахь, юкъяхIолий, пеша дечиг кхуссуш, цIе марсайоккхура. Цуьнга хьобжуш, сан наб еддера. Со сема вуйла ца хоуьйтура ас. Со цецвуьйлура: «Мичара болу-те цунна оццул ницкъ, собар, доьналла? Садалар данне а дац-кха цуьнан?» – хойттура ас айса сайга. Мелла а хан яьлча, билгалделира цо дийриг. Иза суна тIергIан пазаташ юцуш яра. Суна доккха хазаетар а дара иза. Iашехь, гIийла, шений бен хезар доцуш, узам болиьра цо. Дукха сингаттаме мукъам болуш бара иза. Узум бечуьра соцуш, юха а Iийна, болабора. Цхьацца нехан цIераш йохура цо, валар, Iазап дуьйцура. Цхьацца куп балхийна яьлча, юх-юха а олур: «... Я АллахI, тхобх кьинхетам белахь». Чкъорашший, тайий лелочара куьйгаш ца совцош, дIатийна Iийра иза ехха. ТIакха кисина а кхевдина, йовлакха бехчалг схьа а яьккхина, бIаьрхиш дакъош, юьхьах хьаькхира.

Иштта цуьнга хьобжжучохь, суна наб кхийтира...

1. Ясуо – ниша (оьрсийн маттахь);
2. Чийлак – ведро;
3. Пирг – кольца чугунной печной плиты;
4. Iарш – поднебесье;
5. Седарчийн сеннаре – звёздное пространство;
6. Ане – вселенная;
7. Кхехкош кечдина Ю`жан мутт – компот;

Дагардан Iаморан дарс

«Расчитайся, по-порядку... Снова солнцу, снова солнцу улыбнись. На зарядку, на зарядку, на зарядку, на зарядку становись!... Доброе утро! Начинаем занятия с подтягивания...» – дуьйцуш, «радио-кедахь» йолийначу гловгIано самаваьккхира со.

Шинар, котамаш, гIезаш дIалалашIина яра, чохь-арахь мел оьшург а динера... Хинца Нани-Нана, лоха-боккхачу наштара кедахь сискалгIин мижарг хьакхош йоллура. Буха стомма кехат а диллина, пешан белша тIе хIоттийна лаятташ, таьIинчу цIен басахь, юкь-юккьех Iаьржуо ягаран томмагIнаш а долуш, масех деттина глабакхин дакъа дара. Цигга юххехь дакъон дехкина глабакхийн хIуш а дара. ХIокху кIиранах а ненаваша ишколехь мукъа денош долуш цахь вара. Амма Iуьйранна, со вижина Iуьллушшехь, гIаьттина оьшург а дина, ючух а «кхетта», накъостий а баьхкина, цаьрца юьрта юккье ваханера. Нани-Нанас, чувогIушшехь, туйкана а гIой шекар а, кхин чохь оьшург а, эций, я а аьллера цуьнга. Яханчу буьйсанна арахь кхин а ло диллинера. ХIуманаш тIе а юьйхина, «со жимма араволу» а аьлла, уьйтIа велира. Мачашца, «гIанчI-гIанчI» а дойтуш, луо а хьешна, кIетахь а, уьйтIахь вола а велла, цIехьхана тIергIан пазаташ дага а яьхкина, чувеара со. Нани-Нана сискалгIин мижаргаш тIейирзина йоллура, пешан экъан тIехь ятталуш Iуьллуш цхьа сискал а яра. Кхин Iен а ца велла, ас хаьттира: «Нани-Нана, хьо сийсара хIу деш яра?» «Дера яра Баби-кIантана тIергIан пазаташ еш... Хьажал, – шен аьтту куьг тIорказ долчу дIа а хьажийна, – хьуьллахь Iохку хьуна, тIеюхий, хьажал... гIехьхьа юйла», – йистхилира иза. Дукха хазахеташ уьш схьа а эцна, паднар тIе охьа а хиьна, ас тIеюхале: «Бисмилла а ала, аьтту кога хьалха а юха!» – аз айдеш, тIетуьйхира цо. Цо ма-аллара дира ас. Пазаташ-м чIогIа гIехьхьа яра. Цара сайн когаш бохбарна а, уьш аьхна хиларна а кхаь хиллера суна. «ГIехьхьа юй?» – хаьттира Нани-Нанас. «Суна тIехь йича санна-м ю, Нани-Нана», жоп делира а. «Хьуна тIехь йина уьш-м. ГIоза лелайойла! Ког бовха хила беза. Дерриге а лазар когашкахула догIу, эрна олуш ма ца хилла дIабаханчу баккхийчара»... «Дела реза хуьлда хьуна. ЦIавахча дIа а гайтина, тIаккха тIеюха мегий хIорш?»... «Хьайн бакъахьа хеттарг дехьа, Бабинарг».

Со вуьжуш волчу йистехь долчу коран тIегIан тIеехкира ас уьш, цIавоьдуш дIахьур йолуш. ТIаккха сайн тиша пазаташ тIеюхуш бен тидам а цахилира сан кхечунна... Церан буьхьигашна а, кIажошна а йоманаш техкина хиллера Нани-Нанас сийсарехь.

Пеша тIера еттинчу глабакхин цхьа дакъа схьа а эцна, иза дууш вара со. Пелгаш тIе а леташ, шех схьадаьлла моз дара еттинчу глабакхан. Дуткъа цхьа чкьор доцург, ерриге а йиира ас. Чомехь а, мерза а яра иза. Еттинчуьра сискал схьаь эцна, ша яьккхина охьа а йиллина, Нани-Нана мижарг, куьйгаца керча а беш, «тоьпаш» ятта кечам беш яра. Цуо уьш йоттушшехь, со цхьацца хетта велира. «Селхана цу йоккхачу стеган етт тобелирий?»... «Чу-кIело йистина

хиллера цуьнан... Бежнийн лор оьшура цунна... Тахана Iуьйранна лор валор волуш барт хилира церан... Эсала а, шура яларна а дика етт бу иза». Ас кхин а хаьттира: «Нани-Нана, ахь селхана цу етт болчу йоккхачу стеган гергахь элир-кха – «... Оьглазйодахь, Матусел а чога юяхьаер ю иза». Иза хIун бохург дара хьан? Матуса мила ю?»... Духьал йист ца хуьлуш ехха Iийра Нани-Нана, йоблуш, сан хаттар хаз а делла. Таьхьара а: «Хьуна ца хезаш дац-кха хIума ... Дера ю Матуса дукха аьрха амалш йолуш стаг»... «Вайн эвлара юй иза? ХIун дина цо иштта амал хила?»... «Вай эвлара яц иза... Цхьанхьара, Соьлжа-Галара ю... Билггал ца хаьа суна. Суна, юьйцуш хазар бен, евзаш яц иза... Лелинарш-м дукха ду цуьнах дуйцуш. Схьадийцарехь, шена луьург бен чеккхдолуьйтуш ца хилла-кх цо. Нах цуьнца шайн хIумма а таса ца далийта, йогу-йобдуш гича, къаьккаш хилла цунах. Массарна а иза йовзар бахьана – пхи-ялх шо хьалха цо, Соьлжа-Галахь Iедало Сталинна хIоттийнчу гIалартан тIе, чохь боьхалш йолу чийлак хIоттийна хилар дукх... И бахьана долуш милицино лаьцна чохь яллийна иза. Бакьду, иза шен амал тIера ца йолуш, лортIара яьлла ю аьлла, цунна дан хIумма а ца хилла, аралийтина хилла».

Нани-Нанас ховшаг тIе масех еттина яьлла сискалан топп йиллира. «Хьо кестта ишколе ваха везаш ву. Дагардан хаьий хьуна? Алал, маса топ ю хIорш?» – хаьттира соьга Нани-Нанас. Дикка хьаьжна: «Шиь ю-кх», – элира ас. «Вай, нийса дагардан а ца хаьа хьуна? Ма эхь дара иза. Юха а, дикка ойла а яй, алал соьга, маса топ ю?!» «Шиь ю-кх уьш... Суна-м ца хаьа, кхин муха ала деза...» ТIаккха, оьглазьяхана: «Хьажал, цхьаь, шиь, кхоь... – хIора тоьпа тIе шен пIелг а Iуттуш – ... кхо топ яц хIорш?!» «ХIара цхьа топ ас юур йолуш ю, – аьлла, цхьа топ сайн куьйга схьа а эцна, – юьсуш ерг ши топ яц-ткъа?!» – реза воцаш, ас а делира жоп. Дукха йийлира Нани-Нана ас деллачу жобпах. Iен а ца велла, со а вийлира, ма-дарра, тхаьш деларан бахьанах суо ца кхетташехь.

Иштта тхо Iаш долуш, сан доттагI (Нани-Нанин вешин кIант) Куьйра чохьха велира. «Де дика дойла хьан!» – аьлла, Нани-Нанина мара иккхира, тIаккха соьга саламан куьг делира. «Схьавоьл, охьахаал хьо а, Бабинарг – Куьйрига – схьаэцал, йовха йоллушехь хIара топ яал», – элира Нани-Нанас, сан доттагIчуьнга сискалан топ дIа а кховдош.

Цхьацца дуйцуш Iийначул таьхьа, Куьйрас дехар дира Нани-Нанига, со шайга ваийта аьлла, буьйса а йоккхуш. Тхо тахана «тIамах» ловзур ду аьлла барт бина дара. Кхин а накьостий бара тхобга хьобжур болуш. «Воуьйтур ву, шу вон лелар дацахь», – йистхилира Нани-Нана. «Вон лелар дац хьуна тхо!» – сан а, Куьйрин а, цхьатерра багах иккхира. Иза а хаза нисдаларна, Нани-Нана ела а елла, реза хилира Куьйра волчу со хьошалгIа вахийта. «Iю тIаккха! Варелаш, вон а ма лела, гIуллакх доцучу а ма гIерта. Лайш кегош, шел а ма ло. Шух цхьаь ледарниг далахь, ас Дагига гIаж йобттуьйтур ю шуна!»

Боккха кхаь хилла, хIуманаш тIе а юьйхина, аравелира тхойшиь.

Кегий доттагий

Цкъа хьалха, воьддушехь, КуьйрагIаьрга вахара. Цаьрга тхо чохьхадевлча, баккхийчеран де дика а дина, могош-паргIат хаьттира ас. ТIаккха церан хаттаршна, сайн цIахь берш (да, нана, вуьйш доьзалш) мухачу Iер-хьолехь бу, жобпаш а делира. Соьга: «Хьо ма дукха хан яра кхуза ваза? Кест-кестта ван ма веза», – а аьлла, тхо ховшаге охьаховшийтира Муьмас (Куьйрин нана). Хьалха масех йовха локьам а йиллина, чай а доьттина, шекаран коьрта, кег а деш, схьадаьккхина итттех цастар а диллира цо тхуна.

Хлума а йиъна, цхъацца къамелаш деш тхо лаш а долуш, арахь: «Куьйра, чохь вуй хьо?» – мохь тухуш хезира. Иза кхеран лулара Аслан вара, тхан доттагI. Куьйра ара а ваьлла, кIеззиг Iийна, юха чохьавелира. Соьга: «Вайшиъ араволий боху Аслана», – хаййтира цо. Со вист ца хуьлуш, ладIер тидаме а лаьчна, нене: «Мама, арадовла мегий тхо, ловза?» – хайттира цо. «Дуьло, довла тIаккха», – тхоьга а олуш, масех локъам схьа а эчна, тхуна хьалхара ара а яьлла, Аслане: «Схьавоьлл, хьайна а яа, накъосташна а ло», – олуш, Аслане локъамаш дIакховдийра Муьмас. «Дала сагIа йойла!» – олуш, Аслана уьш схьайцира. Аслан локъам юуш а волуш, тхо кетIа девлира. КетIахь тхоьга хьоьжуш лаьтташ тхан накъостий бара – Аптий, Вахий, Зубайрий. Зубайра майра кIант а вара, охъатохарх дика леташ а вара, сан дика доттагI а вара. Селхана а тхо цхъаьна дара ловзуш а, хехкалуш а. Шаьш ЗубайрагIара цIера кху эвлара бацара. ХIорш хьалха Iийна ломара юрт Iедало йохийна, кхин меттахIоттийна ца хилла, цига нах хьалабохуьйтуш а ца хилла. Казахстанехь тхан эвларчу нахаца цхъаьна Iийна хилла Зубайрера баккхийнаш. Даймахка цIабогIушшехь, ЗубайрагIеран да-нана, доьзалш а схьакхелхина хилла кхуза, тхан эвларчу наха чIогIа дехар а дина. Нани-Нанас а элира цкъа, шен со Зубайрица доттагIалла лелош вуйла хиъча: «ЧIогIа оьзда, беркате, дика нах бу уьш... Вайца уьш схьа ца баьркинехьара, вас хир яра вайн баккхийчарна а».

Вовшашка салам а луш, тхо мар-мара кхийтира. Аслана: «ХIан, схьаэцал локъамаш, Куьйрин нанас елла соьга хIорш, шуна дIало аьлла», – элира доттагIашка, локъамаш дIа а кховдош. «Дала сагIа йойла хIорш цуьнан!» – ша-ша а олуш, массо а бистхилира. Юучо локъам а юуш, тхо барт бан хIиттира. Зубайрас: «ХIинца хIун до вай?» Куьйрас: «Хийцаделла дацахь, вай селхана ма-леррара, кIеззиг шаршолог тIехь хехка а делла, тIаккха «комарийн беша» гIур ду-кх, «тIамах» ловза». Ас: «Дийнахь, сирла а йолуш, «тIамех» ловзалур дац, кIеззиг маьркIаж хан ца хIоьттича. Мел дIалечкьича а гур ву. Лоьма волчу дIа а дахана, тIаккха берриге а накъостий схьагулбаллалц, хехкалуш а, жимма тасалуш а, хан йоккхур ю-кх вай». Аптис: «Дуьло. Барт хили вай».

Тхо ЛоьмагIеран кетIа кхечира. Шайн корах арахьаьжча, Лоьмина тхо догIуш гинера. Шега ца хьожуьйтуш, сихха тIе хIуманаш а юьйхина, иза аравелира. Вовшашка саламаш а делла, тхо цхъацца дуьйцуш лаьттара. Кхин а, цхъаь вогIуш, шиъ вогIуш, накъостий гуллуш бара. Цхъа шовзткъ-шовзткъе итт гIулч, кхузара дIа, шаршолог кхин гена бацара. КIеззиг базе а йолуш, хехкадала меттиг яра цигахь. Сийсарехь Лоьмас шен накъосташца, тIехула хи а дуттуш, ангали санна, кечбинера иза. «ДIадуйлалой вай?» – хаттаре вистхилира Лоьма. «Дуьло, тIаккха!» – элира цхъамма-шимма цхъаьна.

Салазаш йолуш а, йоцуш а дукха бераш дара хехкалуш. Цхъаьна кхин а алсам хилира тхо. Хехкадала кIордийча, лайн мижаргех левзира... Дукха даькхира... ТIаккха, дIанехьо а девлла, тIехулара палтош дIа а яьхна, гIолехьа хуучо схьа а гойтуш, леташ – когашна тIекхетар а, тIехула кхоссар а, тасаваларехь, хьаьвззина шена дуьхьал леташволчунна тIехьа а волуш, кIел ког тосий, веалара вахийтар а, кхин а Iамош даькхира.

Iаббалца, самукъадаьккхира оха. КIад а деллера... Амма шело-м ю-яц а ца хаалора... Шаверг а хIоттина, хьуьхьвоьлла вара. Куьйрас: «КIентий, суна-м кIордийна шуна... Говрашна баргал тухий вай?» – элира, вела а велла. Зубайрас: «Кхин а хIара дIадодахь иштта, вайга а ца хьоьжуш, и баргал ша дIа-м дехкалуш ду цу говрийн когашна». Тхо деладелира. Апти дехьа а ваьлла, лайх боккха кIеда мижарг а бина, иза баа велира, хьогалла ерзо воллу ша аьлла. «Апти, иза-м цаоьшург ду ахь дийриг. КIеззиг собарде. Хьаьга вай массо а ма ву. Хьацар даьлла

а волуш ас хи мелча, дов до суна-м цахь», – ас Аптига. Льюмас: «Охьякхоссахья, Апти. Вай меллаша дладобльхуш хьяцарх дакъалур ду. Тхобгахь хи мер ду вай», – элира. Аптис, лайн мижарг охья а кхуссуш: «Дуьлойша, тлаккха...» – элира.

Тхо Льюмаглеран кетла кхечира. Хах-аьлла, кийрахь целетча санна, вон хилира суна. Члогла юьхьяьржа вара со... Нани-Нанин йишига (Зараь), хьалха, кхузза тледаьхкича, чу а вахана могош-парглат ца хьаттинера ас... Хинцца бен цуьнан ойла а ца йи. Мелла а со воехна хилар тосаделлачу Зубайрас: «Ахь хлун до, доттаг!?! Вон-м ца хета хьуна?» «Члогла глат даьлла соьх, Зубайр. Льюмин нене а, дега а вистхила синкхетам боцуш, кетла а веана, шуьца длавахара со. Хинца ас хлун эр ду а ца хаьа цаьрга». Тлаьхья боглурш тле а кхиина, лаьтташ долуш, Льюмас хьаттира: «Цхьяьна чудобльхий вай?» Цхьямма а, шимма а: «Ца доглу хьуна... Валохья, цул а, хи схьадахья вайна кхуза», – элира. Льюма чуваха длаволавелира. Ас: «Льюма, собардехья, цхьяьна воеду вайшиь».

Хьалха Льюма а волуш, не! схья а йиллина, чохьавелира тхойшиь. Паднара тлехь аглорваьлла, буйнахь суьлхьянаш а долуш, вирд доккхуш Льюмин да (Нажа) вара, пеша дечиг а кхоьссина, цунна хьалха неглар хлоттош йоллуш Зараь яра, чохь нуй хьокхуш йоллуш Льюмин йоккххайолу йиша Хьява яра. «Де дика дойла шун!» – аьлла, Льюмин нанна а, дена а мараиккхира со. «Ээ... Ма гергарниг ву... Суна ца эккха мара», – элира Хьявас. Цунна а мара а иккхина, ас массаьрга а могош-парглат хьаттира. Члогла сапарглат даьллера сан, со кетла а веана, длавахана хилар царна цахаарх. Тхо дистхуьлуш докхушшехь, Льюма йоккхачу куршки чохь хи а эчна араволавелира. «Хьо стенга воеду, Льюма?» – хьаттира Зараа. «Арахь накьостий бу тхойшинца. Куьйра а, Зубайра а, кхин а...» «Вай! Арахь хлунда лаьтташ бу уьш, шеллуш?... Чудуьйла ала цаьрга!» – элира Зараа. «Ас аьллера иза цаьрга... Хинца а олу»... Арахь мелла хьевелира Льюма. Амма оха тхайн къамелаш кхин а дладира. Цхьяцца дуьйцуш лашшехь, шеца Зубайрий, Аптий, Куьйрий волуш, Льюма чувеара. Ша-ша олуш, массара а: «Де дика дойла шун! Могашалла муха ю шун?» – бистхилира. «Ээ... Ма хетталаш, могошалла бохург мичахь ю а ца хаьа тхуна-м. Даймохк бу-кх шайолу могошалла а, синпарглато а», – вела а къежна, элира Нажас. Кхидла а: «Куьйра, охьяховшийтал шайн доттагий... Тлаккха дийцал, шун глудлакхаш муха ду, хьянна зуда яло арадевлла шу?» – ша, гадвахана вела а луш. «Дуьйладала а, ловза а вовшакхеттера тхо» – элира Куьйрас. «Вовшакх-м дика хьяха кхеттера шу! Цу везачу Дала могош-маьрша, вайна гинарг кхин а ца гуш, дуккха а дехийла шу!» – доггах тлетуьйхира Нажас. «Амин! Я Аллах! Амин!» – Зараа а элира. Тлаккха: «Хинца шаверг кху ховшагана тлехилалл. Шу хьяха ду блаьрмециг доцуш хьеший. Со хинцца ма яьллера далланаш еттина». Дукха хазахеташ, оха охьяхевшина, далланаш йирира. Кхин мало йоцуш, Хьявага дехьачуьра беьсонара, дуткъа-лекхачу глутакх чохь, тлехь даккхий пийлан суьрташ а долуш, чайнбуц схья а яйитина, Зараа элира: «Кху санна волчу генарчу хьешана (со вара вуьйцург), шу санна долчу дикачу доттагашна гуьржехара чай малор дац ас. Дукха леринчу хьешашна луш долу «Индийски» молуьйтур ду!» Хила а хиллера цу хенахь «Индийски» чай деза а, наггахь бен доцуш а. Тлаьхьо шуьйрра даьржинехь а. Ткъа хлара чайнин глутакх, Зараа дийцарехь, Казастанехь кхьярца цхьяна тхов клелахь лийначу наха (тхан эвлара), шаьш Даймахка цлакхелхаш, Москвахь (Москвахула баьхкина хилла уьш цла) билеташ а эчна, поезде хьожучу хенахь, генайоццуш хиллачу йоккхачу туьканара Зараьна совглатна эчна деана хилла ши-кхо шо хьалха.

Вуьйш тхан доттагий шаьш чубахана, жимма са а даьна, «комарийн беша» длабоглур бу аьлла дласабевлла хиллера. Хинца садан герга дара. Оха хлума а

йиънера, дукха мерза чай а меллера. Тхайга хлуъу а далур ду аьлла дог-ойла яра тхан. Доцца аьлча, «Тіамах» ловза кийча дар-кха тхо, цу «Тіамехъ» толам цхъанна а дїабала Іалашо а яцара.

«Воккхачу стагана», «Йоккхачу стагана», Хъавана а баркалла аьлла, царна мара а лилхина, стенга доьлху а хаийтина, «тіамах» ловза «комарийн беша» даха арадевтира тхо.

«Обаргийн» толам

«Комарийн беш» эвла йисттехъ яра. Цхъана хенахъ хиллера цигахъ йоккха комарийн дитташ долуш беш. Амма хїнца наггахъ бен дацара цигахъ дитт.

Вайн кьам арадаьккхинчул тїаьхьа охьадиттинера цигара дитташ, цунах еса майда еш. Йохьеллачул тїаьхьа, буц яьлча, цигахъ нехан бежанаш, гїезаш ежара. Охьахевшина Іен меттиг а яра. Берийн дерриге а ловзарш а цигахъ хуьлура. Буьрканах, лаптух, «тіамах», цхъана Іам лаьттинчу меттига уллехъ «хьокхех», охьатохарех летара, кхин а масане дара уьш.

Накьостий дикка вовшехкеттера. Кхин а тїебогуш а бара. «Тіамах» ловзуш ши тоба хила езара (эскарш). Дуьйладалале кьасто дезара – муьлха тоба «русски», муьлха «немецки» ю. Тїеман йийсархо чувулла меттиг мичахъ хир ю, уьш лареш мила хир ву. Чевнаш йиначарна «лазарет» (больницех, санчастех, медсанбатех,... дуккха а кхечарах оха хаьржинарг «лазарет» яра, и дош нохчийчух тера хиларна). Хаа дезара, моссаза герз далийтїа «чов еш, лазаво», «воь». «Рукопашнехъ» бакьонаш а хила езара билгалгьяьхна. Амма, иза даима а махиллара, букь-хьалха бухаваханарг «вийна» лоруш дара. Шинна а «эскаран» (шеншен) «командир» билгалван а везара.

Муьлха «эскар» хьенан хир ду кьастош хилира уггаре а боккха кьовсам. Дерриган а бахьана – ас «со нохчийн обарг хир ву» алар. Ма-дарра дийцича, суна сайна а ца хаьара билгалгал долу «обарг» бохучу дешан маьІна. Баккхийчара иза хьахош хезначара схьалаьцнера ас. Сан кхетамехъ, «обарг» бохург нохчийн кьомах стаг вара, харцонна дуьхьала лаьтташ волу, дедоьхначунна орцахвала кийча а волуш, майра а, яхъ йолуш а. Цуьнгахъ даима герз хуьлу аьлла а хетара суна. Хїунда аьлча, герз ца хилча цуьна ницкь кхочур бац харцонна дуьхьалла латта. Цхьамма а, шимма а (соьга дуьхьал) – «обарг велахъ а, цхъана «эскарехъ» хила ма-везий». Ас: «Тїом Нохчийчоьхъ бу. Тїаккха тїелеттачуьнца бийр бу-кх ас тїом. Немцой тїелетта... Сан тїом немцойшца хир бу-кх». Куьйрас: «Дика ду делахъ, немцошца тїом беш «обаргийн эскар» хуьлуйтур ду-кх вай. Иштта мегар дац иза?!» «Со реза ву», «Дика ду тїаккха», – масийттама, маьІ-маьІлера. Важа дерг кьесто хала дацара. Амма, «обарг» хила лууш верриге а вара. Тїаккха а, немцой а хила безара. Цу тїехъ барт беш соьгара жигаралла ийшира. «Хьовсал, кьийсалуш вай дукха хан йойьур ю. «Обарг» бохург ас дуьхьара хьахийна. Цундела со «обаргашна» юккьехъ хила веза. Цхьа а дуьхьал вуй шух цунна?» «Цхьа а дуьхьал вац хьуна. Хьайн кьамел де ахъ», – элира Зубайрас. «Со «обарг» велахъ, суна сайца цхьаьна товрболу тїеман накьостий оьшу. И накьостий схьахаржа бакьо яла еза аша суна». Цхьамма а, шимма а: «Тхо реза ду хьуна. Харжа!» Ас Куьйрий, Зубайрий, Аптий, Асланний, кхин а ялх «обарг» хаьржира. Лоьма а хаьржинехъ, верриге а гергарниг хоржу моьтттура дара вукху накьосташна. Бисинарш «немцой» хилира. Цара шайн «командир» Лоьма хаьржира. Оха Зубайр хаьржира. Хїуман тїехъ сїх цахилар, ойла ян хууш хилар – ас а дика лорура цуьнан.

Маьрклїаже яра. Тхан «тїом» болабеллера. Тхан «командиро» шен «омрица» массарна а хьалха Іалашо хїоттийра, цуьнан жамІ хила дезара «толам». Муьлхачо хїун дийр ду а даьккхира оха билгал.

Маъхъарий, кхузара, эццара «тра-та-т-т-т..» – «герзаш» дийла а дуьйлира. «Теман» юьхьиг шовкъе яра. «Байъинарш» а, «лазийнарш» а, «йийсаре» балийнарш бара шинна а аглор. Амма ткъех минот ялале, «немцойн эскархой», шовкъ-м хлетте а юьйцийла дацара, дуьхьало ян а догдоглуш бацара. «Рукопашнехъ» чуччавахча, «немцочо» сихха олура: «Со «вийна» ларахъа», – дуьхьало а ца еш – охъатохарехъ-м «тлом» длабаълча а летар ду вай», – тле а тухуш. Хлун дара а ца хаьа, дог цадоглуш «тлом» бара «немцойниг».

Ахъ сахът далале, «вуйриг» – «вуйш», «йийсаре» валориг – «йийсаре» валош, «немцой» эшийра. «Толам» длакхайкхабале, Льемас, Вахас, кхечара а – «Вай дуьйлалушшехъ, нийса ца дуьйладелира шуна». Куьйрас: «Хлунда?!» Льемас (ша цхьамма) – «Хьовсал! Хинцачул тлаьхъа вайн барт хила беза... Шун «эскар» юккъехъ верг а, тхан «эскар» юккъехъ верг а – ша ма-варра а вуйсуш... Цкъа шу долуш «обаргаш», тлаккха тхо долуш «обаргаш», шу «немцой» а долуш. Иштта хийца а луш хила беза-кх вайн барт!» (Церан шовкъ длаяларан бахъана иза хиллера. Тхо цунах кхийтира) Ас: «Иштта нийса хир а ду иза. Цу тлехъ барт буй вайн?» Юкъ-юкъара, массара а: «Барт хили-кх вайн!»

Султан. Къайлаха дина къамел

«Комарийн бешан» майдане тлебаьхкира баккхийро клентий... Арахъ ларжъеллера. Тлебаьхкинчарах цхьамма: «Схьадуьйлал. Накъосталла дел. Гой цкъа гуонахъара колл-дечигаш дал вайна. Кхуззахъ цле лато дохку тхо». Ас а цхьаьна, оха лахъийна, маь-маьллера дечигаш еара. Тлебаьхкинчу кленташа цле латоран кечам бира. Царех цхьаьнгахъ чуьра-араэккхаш долу урс дара. Цуьнца члеш кечдира цо, цхьана дечиган герагех юткъа хелигаш а хадош. Дукха хан ялале йоккха цле летира. Тхо а гулделира цунна гуонаха. Тийначу махо, цлеран мотт, цкъа цхьана аглор, тлаккха вукху аглор дласахъийзабора. Иза бирзинчу аглоне йовхо алссам кхетара, наггахъ клур а хьовзош.

Баккхий клентий юх-юххехъ охъахевшинера. Царна юккъехъ лаш верг хьалхара дош долуш а, дуьйцург майра, говза дуьйцуш а вара. Къамелаш дуьйцуш, цуьнан цле Султан юй, цунна аьтту аглор волчун цле Олхазар юй, аьрру аглор волчун цле Тумсо юй хиира тхуна. Султанний, Тумсой цхьана хенара хир волуш вара. Олхазар – цхьа-ши шо царал а жима. Гуш дара, уьш барт а, ларам а болуш дика доттагий хилар. Дуккха а динчу къамелашкахъ, цара вовшийн цхьа а дош юха ца тухуш, гиллакх леладора. Султана, кест-кеста, ша дуьйцург сацадой: «Тумсо, хьуна дагадогий? Тумсо, ас нийса бохий-те? Кхин а...», – Тумсона хетарг хоттура. Тумсо наггахъ бен вист ца хуьлура. Дуьйцучунна, ша реза волчу хенахъ, корта цкъа-шозза охъатабора. Хилларг дуьйцуш – зорбанехъ ма-хиллара, кинишкехъ ма-яздарра, терахъ а далаш, нисдора цо юкъара къамел. Цхьана куьйгахъ глаж яра Тумсон. Оцу гложца наггахъ цларан, ягаза йолчуьра, дечиг тлетоттуш, алу самсайоккхуш, ойлане лара иза. Олхазар, жимуо велахъ а, хлуманна сихуо вара. Урс буйнахъ хилларг вара иза. Ша олуш дерг оьглазе, доггах хиларна билгалдолуш а, олура цо. Кхочушъян еза лалашо, шех ледарло ца йолуьйтуш, ша кхочушыйриг хиларх шеко а ца юьтура. Уьш кхоъ вайн къам арадаьккхинчу хенахъ (Казазстанехъ) вина вара.

Къамелаш деш лачу юкъана, тхоьца хилларш, цхьаъ воедуш, тлаккха кхиниг воедуш, шайн-шайн цлабахара. Цлара гуонаха тхox виъ-пхий бен ца вуйсуш.

Сулатана дуьйцура: «Гой шуна, вайн ледало а, цуьнан багара ма-даллара цхьацадолчу къаьмнаша а, йоцу цлераш тохкуш, боцу бехкаш тле а туьттуш, лелинарг харцхилар, къизалла хилар хинца хиъна дерриге а дуьненна. Тхоьл а баккхийчара дукха къахъийгира вайн бакъо йийца глерташ, церан харцо эшон глерташ. Дала къинхетам бира вайн къомах. Иза уггаре а коьрта ду. Тахана вай

вешан Даймахкахъ ду. Иза ду кхин а цхьа тоьшалла, вайна динарг бакьо а, нийсо а йоцуш дина хиларан. Цхьа зама йоглур, Дала мукъ лахь, бежке мел волчун цѣрш билгал а, емал а еш».

Олхазара элира: «Кестта-м хилахь тамаш бу!»

Тумсос: «Массо а хлуманан шен зама ю. «Грозненски област» цѣ дѣаяккха а ийши кхо-диъ шо. Хинца вайн хьалха хилла йолу «ЧИ АССР» ю. Іедале керла нах а хьаржина. Сиха-м хир дац, хьо бакълоь, Олхазар. Шен заманчохь-м хир ду!»

Иштта къамеле девлла Іаш долуш, генна йоццуш, ло хьошуш воедучу, глашлочун «ГаржтІ-ГаржтІ» кепехь гловга хезира тхуна. Султана лахдинчу озаца элира: «Кхин къамел делаш. ЧІогІо а деш». Олхазара беламечу бегашийн къамел долиѣра. Синкъерамехъ ша дуьххьара хелхавалар а дуьйцуш. Мачийн гловга дѣатийра. Олхазара ша дийца долиинарг, шовкъе ваьлла, чекхдаллаца дийцира. Оцу юкъана Султана шен киснара леррина кехата юкъахьарчийна хилла йолу цигаьрга пѣлгаш юккъе а йоьллина, цѣргарчу цхьана хьаштигах хьалалатийра. Цкъа-шацца боккха кІур а баьккхира цо. Тхан тидам а боцуш, цхьаь тѣвеара тхуна. Оцу сохьта Султана, цхьа а тидам бан ца кхуьуйтуш, хинцаца латийна йолу цигаьрка, цѣара юккъе кхоьссира. Тѣвеанарг кху лулара воккхастаг хиллера, тхо лаа дуй-те аьлла, сагатделла веана. Султана хьалха, оха массара а тѣаьхьа, буьйса дика йира цуьнан. «Шу хьенан ду? Вон лелаш-м дац шу?» – хьаттира воккхачу стага. Массеран а цѣарах Султана жоп делира: «Со Хьенехгѣран ву. ХІорш сан накъостий бу». Суна чІогІа хазахийтира Султана со а, сан доттагий а юкъатохарна, шен накъостий ду аьлла. «Ваша, вон лелаш дац хьуна тхо, са ма гатделахь. Хьуна оьшучунна накъостий а хир ду тхо. Хьо варий лаа?» – тѣхьа диллина ши куьг а долуш, охьатаийна корта а болуш, лаьттара Султан а, цуьнан ши накъост а. Тхо – кегийнаш – мелла а паргІат дара, гІиллакх лелоран кІорге цайовзарна. Воккхачу стага: «Дала сий дойла шун! Хаьа суна, шу ледара хир доций а, гІуллакхе хьовсур дуй а. Амма Іедал чІогІа ду вайна. Шу кхузахь гулдалар, Іер, дѣатосалахь, хІун дагадогІур ду ца хаьа. Лардала дезаш ду вайн хьал... Кхин дукха ца хьелуш шайш-шайн цѣадерза».

Воккхастаг юьртехьа дѣавахара. Кѣззиг Іийна, Куьйра хьалаглаьттира: «Вай а дѣадоьлхий?» – хьаттира цо соьга а, вукху накъосташка а. Тхоеца хилла Ваха а глаьттира хьала, Куьйрица дѣаваха. Дуьйцучу къамелех чІогІа самукъадаьллера сан. Кхин а Іен лаьара. Ас: «Куьйра, кѣззиг Іайтахьа вай. Хаза дац кхузахь?» «Чохь хила веза сан, цхьацца хІума а ду сан Мамас де аьлла даза дисина», – элира Куьйрас.

Тхан къамел Олхазара юкъахдаьккхира. «Куьйра, хьан дан дезарг а дан, хьо чу гІо. Хьан накъост оха дѣавалор ву хьуна. Тхо а Іийр дац кхузахь дукха. Са ма гатде ахь», – вистхилира иза.

«ТІаккха тхойшиь дѣавоьду. Варийлахь, ма хьелолахь. Хьо кхузахь волуш со чувар а хир дац хьуна сан нийса, Дадина гергахь», – элира Куьйрас, шай, Вахий юьртехьа дѣаволалуш. «Дика ду, ца хьело хьуна со», – элира ас.

Сан доттагІех бухависнарг Зубайрий, Аптий вара. Гуш дара, цу шиннан тайна хилар хІара цхьаьнакхетар. Лакхахь кхоь воккханаг, лахахь тхо кхоь жиманиг... Иштта нисделлера тхан цѣара гуондахьа ховшар.

«Іедал-м хьаха ду дерригенна а тѣ лерг диллина Іаш. Бакъ ма лоеьра и воккхастаг...», – долиѣра юха а тхан къамел Олхазара. «Цуьнгахьара, чомехь хІумма а дан йиш а ма яц», – кхин дѣа а. «Сихалла дика яц, сан доттагІа. Вай цкъа когадаха деза. Мел хала делахь а, собар а долуш», – шена хетарг элира Тумсос. Султана: «Бакъ-м лоеьра иза, шеко яц, Олхазар. Вай вочух лардеш дерг а дика

элира цо. Собар а хила деза, Тумсос ма-баххара. Шена моьттург чекхдалахь-м кху ледало вай кханнехь арадохур ду юха а. Гуьмсера сан ненашичин клант ву Сольжа-Палахь «Красный молотехь» болх беш. Со иза волчу ваханера стомара. Делкъенна иза мукъаваьлча, тхойшиь церан заводан арахь вовшехкхеттера. Тхо дистхуьлуш лаьтташ масех глазакхи тлевирзинера тхуна, аша «гар-гар-гар» бохуш буйьцург хлун мотт бу? Шайна аша хлун дуйьцу ца хаьа, шун дагахь хлун ойланаш ю а ца хаьа. Шу ца кхетахь, шаьш милицига чудухкуьйтур ду! Дош хила деза иза ткъа?! Вайн цаьхь, вайн Даймахкахь... Вайн мотт ма бийца бохург!» Олхазара: «Иза-м кху эвлахь болчара а ма олу! Ткъа догдетла хлума дац иза?!»... Тумсос: «Дог датийта а ма олу цара иза. Церан ойланца вай хинца а ма ду зуламхой. Вайх зуламхой тардан герташ дукха къа ма хьегна оццу ледало. Ас юха а боху, вай собарца, карзах ца дуйьлуш, ницкъаца хилла а ца лаш, вешан син-ойланца а юхаметтахлитта деза. Вешан мотт а бийца беза, глазакхийниг ламон а, бийца хаа а деза. Вайн махкахь дехаш долчу кхечу къаьмнашца а, уьш дукха бац, мага а деза. Яхь йолу чкъор а, хьекъал а кхион деза вай».

«Доттагий, дика боху аша», – къамел долиьра Султанас – «Вайн декхар суна муха го? Баккхийниш, тахана уьш самукъане белахь а, лайначу балано клелбитина бу вайн. Уьш кхоа а беш, церан синтем а ларбеш, цаьргара яханчу заманахь дуйьна схьадеанарг схьа а оьцуш, цаьрца дага а довлуш, къахьега дезарш вай ду. Тахана вай инженераш кхион беза, школашна хьехархой, льяраш, Илманчаш, юьртбахаман говзанчаш... Хинца школа чекхьяьлча со а лерина ву Сольжа-Паларчу нефтяной техникуме деша ваха. Геолог хила лаьа суна. Тумсо а соьца цхьаьна хир ву. Ша дешна ваьлча, Олхазара а деза деша. Вайгахь говзаллаш хилахь, хьекъал хилахь, вайна вешан гуьллакх лелон хаахь, вайн Дала аьтто бийр бу. Дуккха вайн кегий нах бу шуна кхунна сагатдеш, ойла еш. Казахстанехь а бара. Хинца-м тешна а бу. Цул сов, ледало вайна хоуьйтуш дацахь а, дозана дехьа вайн къомах а волуш, профессор ву боху баккхийчара. (Цуо вуьйцург I.Авторханов хиллера). Советан ледало лелочу политикина дуйьхал ву боху иза, боккха кийсам а латтош. Иза вайх лачкхийна хиларх, шеко йоцуш, кху ледална лазаме тлеваткъам бу боху цо беш, иза бахьана долуш кхечу пачхьалкхашкарчу политикаша а. Ткъа кхузахь къахьега дезарш вай ду. Вайл тлаьхьа хлорш хир бу», – тхо кхаанна тле пелг а хьажош (длаьхьяьжначу сан а, соьга схьахьяьжначу Зубайрин а хьажар дуйьх-дуйьхал нисделира, дагна хилла там а, шовкъ а гойтуш. Апти нийса цлара тлехьожуш лара, амма юхь майра яра, бляьргаш серладевлла дара) – «Вай ду, шен хан тлехьяьчча, Ермоловна хлоттийна хлоллам, кхечеранаш а дла а яьхна, Сталинаниг диь-пхий шо хьалха дла ма-яккхара, харачойн Зеламхин, Таймин Бийболтан, Имам Бойсгаран, шейх Мансуран-Ушурмин, кхин масане бу уьш, царна хлолламаш хлиттон безарш, вайн дай кога метта дла а хлиттина, къоман а, махкана доладан дезарш». Тлевогуш цхьаь хиларан, Султана къамел лахдира. Амма шовкъе ваьллучу Олхазара элира: «Оцу Ермоллийнаг-м ас йоккхур ю хьуна дла, вуьйр бен варий со?!» Султана, цергаш юккъехула: «Дласацаде хьайн къамел!!!»

Цхьа-ши стаг вара тхуна тлевогуш. Цлара юххехь лачу тхуна гуш бацара уьш, тлевогуш буй хаар бен. Тлехьяьчча бевлча гира суна сайн ненаваша а, цуьнца цхьаьна Куьйра а. Тлехочушшехь, ненавашас салам делира Султане а, цуьнан накъосташка а. Вовшашка бист а хилла бевлча, соьга: «Вало хинца цла, хьо арахь буйьса яккха лерина вацахь», – элира ненавашас. «Зубайра, Апти, дуйьлойша цхьаьна. Султан, Юдикайойла шун!» – вистхилира со. Зубайра а, Апти а тхоьца

схъабуйлабелира. Султана соьга: «Жима доттагI, тхо наг-наггахь кхузахь вовшахкхеташ ду хьуна... Каяьллагчула вогуш хила».

Цхьа шовзткъа-шовзткъе итт, эвлехьа, гулч яьккхинчул тIаьхьа, со юхахьаьжира, тхаш латийна хиллачу цIе йолчу агIор. Кхин а дечигаш тIетехкина, сирла йогура иза. Бакхий доттагий а бара, кхин а юх-юххе а хевшина, шаш вовшах дика кхеташ дерг дуйцуш.

Эвла чудулуш, тхо севцира. Шайн-шайн чу дIасадобьлуш, кхуззахь къаста везаш вара со сайн доттагIашца. Зубайрига а, Аптига саламан куьг делира ас, хIоранна юхь тIе а хьожуш. Церан яхьаш гIаьгIане яцара. Ойлане яра, майра яра, тешаме яра.

Цу буйсанна тхан хиллачу къамело сан даг чохь йоккха лар йитира, иэсехь йоккха меттиг дIа а лецира, дахарехь сан хиллачу некъана серло а елира. Цу буйссанехь, седарчашка «космонавт хилла хьалавийла», ас сайн ойланашкахь хIоттийна хилла болу лами, вовшах баьккхира ас. Сайн гуллакхаш лаьттаьхь дуй хиира суна. Мадарра долчух кхета генахь хиллехь а, доттагий мел бу, суо цхьалха воций а хавара...